

90
3(A-B)

अथ

80
3(A-B)

(A) ग्रन्थनामः - प्रत्यक्षखण्डशीतिकण्ठी

784

कर्तृनामः - श्रीकण्ठः

Pratashakhandshili Kanthi विषयः -

न्याससूत्रम्

(B) ग्रन्थनामः -

धालुररपावलिः

2096

कर्तृनामः -

८

विषयः -

न्यासकरणम्

भाग
 $\frac{90}{3(A)}$ (तन्त्रिका/शैका)

$\frac{90}{3(A)}$

प्रत्यक्षस्य उद्दिष्टिकं
वैप्रारम्भः

$\frac{90}{3}$ $\frac{90}{3(A)}$ ✓

श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः संध्यायाः प्रातिपदिकादिनां ज्ञानार्थं समालोकिते रोषं मानिनिमां कथास्वरूपं
 नामानि वंशमम किं तुल्यमहमानमाप्रिमा नसिधात्वा तवैवाकृता गित्यं हविर्तशैलजतनवाहृष्टः शिवः पातुनः १ सिद्धां
 नेगुटवर्मेकभावनायागिशालिता श्रीकंदनिर्मितासेयं कृतिरातनुतां मुदं २ ससेकस्मिन् अविवाधके साधकसहस्रस्याय किं
 चित्करत्नेन ३ तिवंधकाभावस्यावश्यायेक्षिततया प्रकृतं यं समाप्रिप्रतिबंधकद्वीतरूपविद्यविधाताय कृतं भावनेन
 मकं मंगलं शिष्यशिष्यार्थमाहो निवध्याति ॥ प्रमाणेति मंगलस्य समाप्रिप्रतिबंधं सहासाहेतुत्वमिति सिद्धां तस्मिन्
 तिः तत्रानुयासिधितियतपर्वद्विजितरूपकारणात् तद्वत्कारणसिद्धत्वात् यदेवायकत्वं यनियमांशयदेवा
 स्वस्यायेत्यावकारासत्वेयत्सत्वेऽवश्यं यत्सत्वं यद्भावेऽवश्यं यद्भावेति नियमविद्येतयोर्नियता नवयति
 एकयोः कारणात्वे मानाभावेपि अत्रयव्यतिरेकाभां विशिष्टतद्रूपकारणात् यदे अतिरिक्तकारणात् यदेवातयो
 हेतुतया तत्सहकृतप्रत्यक्षप्रमाणागम्यत्वपथविनाशसंभवः मंगले सत्वेपि समास्य सत्वा नंगलाभावे समोपे अत्र
 एव यव्यतिरेक्यभिचारोक्तथापिसमाप्रिफलकत्वेलाघवमिति लाघवतानसहकृतशिक्षावाविषयत्वहेतुकं

राम
१

सफलत्वानुमानमेवात्रमानां जन्मांतरियमंगलसंदेहेन व्यतिरेक्यभिचारसंशयेपि र्गोपसंशयस्यानुमितप्रतिबंध
 कतया समाप्रिकारणात् ३ नुमिते समाप्रिरूपकार्येण जन्मांतरियमंगलानुमाना न व्यतिरेक्यभिचारः मंगले स
 तिसमास्यभावश्च तत्तन्मंगलानां शविद्युसत्वादनंतरा न विद्युसत्वाहेति नास्ति व्यभिचारोपि अत्रावतर्ककयाम
 धेयिमंगलमावर्ति ॥ एवं चाशुविनाशिनः कालांतराभाविफलजनकत्वं यागविनाशय अमिति विप्रध्वंसकारस
 माप्रिप्रतिमंगलं हेतुनिसंप्रदायः न आस्तु मंगलं विनाशिनो नास्ति कारि यं समाप्रेर्हना न तत्वेतुः न च वरमव
 र्गिरूपायाः ॥ मवर्गाध्वंसंरूपाया समाप्रेरकाशनि एतया आत्मनि एव मंगलस्य तज्जन्तविप्रध्वंसस्य च व्यभि
 कारातया कारणत्वात् संभवेन स्वप्रतियोगि चरमवर्गानुकूलकृतिमत्संबंधेन चामवर्गाध्वंसंरूपसमाप्रिप्रत्ययता
 संबंधेनास्ति एवमस्याहेतुत्वस्य च कथयता जन्मांतरियमंगलानुमाना न व्यभिचार इति वाच्यं जन्मांतरियसमाप्रि
 मुदिश्यादिहेतुना वरणात् ॥ प्रिस्मितसमाप्रेवतफलत्वं कारी रिवतनतु जन्मांतरियसमाप्रेरपि पुत्रेष्टिस्त्वनेतुपु
 त्रमात्रफलकत्वप्रवगाहामुष्मिकसाधारणफलकत्वं तस्मादात्मनि एवमस्याकारणात्वे जन्मांतरियसमाप्रिमु

नव

स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाः अधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणो ५३
 उत्पत्तिकत्वम्

न.प्र.
२

दृश्यादिप्रगल्भकारणयत्नेः। स्वप्रतियोगिचाम्रवर्गावच्छेदकतासंबंधेन चाम्रवर्गा ध्वंसहृणसमाप्तिप्रतिलोप्यवच्छेदकजातीयतासंबंधेन शरीरानिष्टप्रत्यासत्ताकारणतायाः अवश्यवाच्यतयानास्तिकशरीरे अवच्छेदकतया प्रगल्भस्य तज्जसविध्वंसस्य चाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारः। नकारणत्वसंभवः॥ ननु विघ्नस्थलीयसमाप्तिमेव तज्जस्य तावच्छेदकं तत्र च न व्यभिचारः विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं। प्रगल्भजसविध्वंसविशिष्टत्वं च विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वत्वावहितोत्तराक्षरगतान्तिकैल्योभयसंबंधेन जन्मांतराय प्रगल्भजसविध्वंसस्य च स्वावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसंबंधेन नास्तिकसमाप्तावभावेन तस्याः कार्यतावच्छेदकानां तादृश्यादिति चेन्न प्रथमे समाप्त्यवहितपूर्वविध्या सत्वेन तस्य विशेषणत्वासंभवात्। उपलक्षणात्वे तु प्रथमतः नुष्ठितसमाप्तेऽपि तु तस्य नविध्वज्जातीयशरीरकर्तृकतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यविधस्य च विघ्नवज्जातीयशरीरानिष्टकृतिजसत्त्वहृणस्य तत्कर्तृकत्वस्य दुर्वचत्वात्। द्वितीये तु समाप्त्यवहितपूर्वक्षणांततस्तद्वक्तित्वेन निविशेयव्यावहितोत्तरत्वस्य वक्तव्यतायाः ननु गमात्॥ कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुगामाच्च अमथाकाशीमराणां विस्वविशिष्टमुक्तिं प्रति हेतुत्वस्य सु

राम
१

[illegible]

३ बुद्धिर्विशिष्यमुपसंक्रमतीति न्यायः ३

त. प्र.
३

कामनावदुभयत्रेष्टसाधनताज्ञानेनसमाप्तिकामनायाश्चपुण्यपत्तेरिति न किं विदेतता अतएवनास्तिकसमाप्तिप्रति
योगि व्याहृते चरमवर्गो वैजायंस्वाकृतविज्ञातीयचरमवर्गो धर्मसहस्रसमाप्तिप्रतिमंगलहेतुरिति निरस्तो पुरुषविशेषज
मतावच्छेदकजातिव्याप्यानेतजातिकल्पनेप्रमाणाभावात् अत्रैककुपेताधमथासिद्धिसत्त्वाच्च तस्मादिष्टधर्म
एवमंगलस्यैकै। समाप्तिस्तु अत्रैकप्रमाणासाधनात्तत्रोपपद्यते इति प्रादुर्गिति कृतं यत्प्रवितेन॥ अयं प्रज्ञातुः
एः अहमस्मादयक ए इति ज्ञानविशेष एव न प्रस्कार एव च अस्तत्कुतो लभ्यते तत्र आह पाप्मात्मानमिति। परमत्वं च
नित्यज्ञानादिप्रत्येन सर्वोक्त एतं॥ तथा च समाप्तसंविद्वेधतया सर्वस्मिन् तदपेक्षयाः एक एते ज्ञाने सर्वतः यानि नि
स्वस्मिन्नप्ययक एतत्तानात्र प्रस्कारनिर्वाह इति भावः॥ न तत्र परममहत्ता माणावत्तां तादृशणीमाणा विशिष्टात्म
त्वस्यापेक्षयाः अयं कृते विस्त्वेन प्रस्कार्यतावच्छेदकत्वाभावात्॥ यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यं भाव
इति नियमेन सुखसमवायिकारणातावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्यैवोत्तीकारे सुखोत्पत्त्याः तादृश नियमाभावे
प्राप्ते ता जनककथा ह न ह वैगौ वकारातायायापत्त्यादौ श्वरे अभ्यस्तजातिसत्त्वे प्रमाणाभावस्तथापि आत्मपदशब्द

या

राम
३

व्या

तावच्छेदकतया आत्मत्वं ज्ञातिसत्त्वाधारणी सिध्यति कार्यतावच्छेदकतया कारणातावच्छेदकतया वजातिसिद्धिर्वद
सति वाधकेशक्यतावच्छेदकतया ज्ञातिसिद्धेः दुष्टादसति वाधक इति विशेषणाच्चाभावपदशब्दतावच्छेदकत
याभावत्वादि ज्ञातिसिद्धिः ज्ञानभावत्वावच्छिन्नकारणाता निरूपितकार्यतावच्छेदकतया धर्मसत्त्वादेरपि ज्ञातित्वाय तादृ
शेषास्य भवेतो व्यावश्यकत्वादित्याहुस्तत्विं॥ तथा सति विभुपदशब्दतावच्छेदकतया विभुत्वमपि ज्ञातिः सिध्येत्
न चेष्टापत्तिर्भावं विधातेतजातिकल्पने प्रमाणाभावादिति कारणातावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया वजातिसिद्धि
रित्येकां करणीयां एवं सुखसमवायिकारणातावच्छेदकतया ज्ञातेः श्वरसाधारण्ये मानाभाववैक्यं वस्तुनस्तु नाह
शक्यतावच्छेदकतया ज्ञातिसिद्धिरिति प्रमेयेनोक्तानुपपत्तिरुद्भावेता अयितु सुखसमवायिकारणातावच्छेदकत्वेन
जीवात्मनिसिद्धस्यात्मत्वस्य श्रोतात्मव्यवहारेनैव संवंधमात्रे मीश्वरे कल्पते नित्यस्येतादृश नियमस्य वा प्रयोजकत्वा
त् अहं एव सहकार्यता भावादेव कार्यभावस्योपपत्त्यात् अतः ता जनककथा ह न ह वैगौ वकाराता कल्पने प्रमा
णाश्रयत्वप्रयुक्तं प्रकृते तु श्रोतात्मव्यवहारे प्रमाणात्वेनाप्येता जनकता धारणात्वेनैव विकारणात्वेनैव कल्पने क्षति विरहा

न. ७.
४

तानवसुखसमवायिकाणां तावच्छेदकं द्रव्यमेवातिप्रसक्तलेपि आत्मतत्त्वोपावच्छेदकत्वाधकाभावादिति वाच्यं कार
णत्वात् नतिप्रसक्तस्यैव कारणातावच्छेदकतया गानादिषु कारणात्संबंधकत्वेन गौरवात् मथासत्वेनापि हेतुतापत्तेः सं
भवति व्याप्यधर्मकारणातावच्छेदके व्यापकधर्मस्य मथासत्वेन अतिप्रसक्तो वीजत्वात् तस्यास्तु द्रव्यत्वेऽपि तुल्य
त्वात् आत्मत्वेन चात्वेऽपि श्रोतात्मव्यवहारावलादीश्वरोपि कारणात्संबंधकत्वात् यतः प्रतिप्रसक्तो भावादित्यं
चात्मपरशक्यतावच्छेदकत्वमपि तस्यैवेति सांनक्यनास्तु नष्टपूर्वदेशसंयोगोऽजादेशसंयोगोऽन्यत्र देशसंयो
गोऽपूर्वदेशसंयोगः प्रतिबंधको वाच्यस्तत्र न तावत्पूर्वदेशत्वे मुक्तादेशाभिन्नत्वमुक्तादेशाभिन्नजतु रूपपूर्वदेशसंयु
क्तस्यैव सोऽन्यत्र देशसंयोगात् किंत्वात्मत्वेन तत् तथा चात्मसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वेन तावत्तत् एवंचतत्प्रतिबंधकताव
च्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजातिसिद्धिः विनिगमनाविरहोऽप्यतस्माद्देवसाधारणमपि न चैवमेकस्मिन्नोऽप्य
एवमाजातिगतां न तने केषु जीवात्मस्वित्ति वाच्यं एकव्यक्तिकत्वेन तस्याजातित्वात्संभवात् तादृशधर्मस्वीकारेऽपि
प्रत्येकं जीवमाहायविनिगमनाविरहतादवस्थानां न चात्मनिहृषितत्वाविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे आत्मनिहृ

तम
४

यितत्संयोगत्वं योर्विशेषविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबंधकत्वं स्यात् तथा च प्र
तिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् आत्मत्वजातिसिद्धिर्वाच्यं संयोगसंबंधेनात्मनोऽपि विनिगमनाविरहेण प्रति
बंधकत्वस्य दृष्टीत्वात् न चैवं तज्जातेऽप्युक्ताणां द्रव्यमित्यसंगतिरिति वाच्यं गानादीनां मीश्वरानतिरिक्तत्वे
न तन्साधारण्येऽपि भवति विरहादिति पुनर्निर्यलीकं यथा इति प्राहुः प्रामाण्येति स्फोटपरस्परक्रियत इत्यनेनान्वयः
नमस्कारसिद्धेर्नमः परेनैव संभवे विप्रणामस्य कर्तव्यायैष्यता पूर्वभावे दर्शिते एव शिष्याश्रये वं कुर्वन्ति शिष्य शिक्षा
र्थमेव स्फोतेन निर्देशः अत्र प्रशङ्गेन भक्तिश्रद्धातिशयोक्त्योऽप्युक्तिमुक्ताभिहितत्वेन पुक्तीनां मुक्तासाधु दृश्य
प्रदर्शनेन निर्देशः प्रजगदपरेन स्तोत्रावकाश्यावलीनां कोमलत्वं संचितं प्रवृत्तिसाम्ये प्रतीक्षाधनतात्तानस्य हेतु
त्वात्प्रयोजनज्ञानं विना कथमेतदुद्ये प्रवर्ततामिति तत् आह इहोऽपि मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानं निश्चितलोकवि
मोक्षमुखोपायमात्मनताति योजनं तथा च स्मृकलकामनाविषयीभूताय वर्गजनकतलज्ञानप्रयोजकतया एतदुद्येन
प्रवर्तनुयतिरिति भावः मोक्षमुखोपायत्वं च मुक्त्यभावप्रयोजकीभूतो भावप्रतियोगित्वात् केचित्तु काशीमाहादितो

तृ०

٢

विश्रवणाधिकारिश्चोद्दिष्टो कस्य मुक्तिः संभवेत्तन्मात्रं नोपायकतत्त्वज्ञानाभावस्य तदभावेऽप्योजकत्वाभावात्
लोकपदं विश्रवणाधिकारिणा तदा व्याख्येयं। तथा च विश्रवणाधिकारिलोकमुक्त्यभावे तत्त्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वलक्षणा
नोक्तदोष इति व्यावक्ष्यते। तस्मात् विश्रवणाधिकारिणा स्मरणादनामपि काशीमारादितः मुक्तिसंभवेन तथा विवक्षिते
यानुपपत्तेर्जागृकत्वात्। तस्मान्न तत्त्वज्ञाने मोक्षमुखोपायत्वं वा व्यवहितोत्तराक्षरानामेव मुक्त्यभावप्रयोजकता
ताभावप्रतियोगित्वमेव केकवा। तत्र च नोक्तानुपपत्तिः। तथा च लोकपदं यथाश्रुतमेवोत्तराक्षरकाशीमाराजयमुक्ति
मन्तनोपायकतत्त्वज्ञानाजयत्वात् विमोक्षेति। काशीमाराद्यप्रयोज्यमोक्षे इत्यर्थः इति निष्पन्नम्। मूढनीये ७ वत्
समानधिकारिणा दुःखप्राप्ताभावसमाप्तकालीन दुःखसंस्तं मुक्तित्वा। दुःखध्वंसस्य निमित्तमित्येव नास्मिन्नाम
नुपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनांतं। मुक्त्यात्मक दुःखध्वंसस्याप्युपपत्त्याभावसमाप्तकालीनत्वात् तत्र प्रदेव
श्रुक्तात्मनामपि अमुक्तत्वप्रसंगात् स्वसमानाधिकार्यात्वं प्राप्ताभावे विशेषणं। न च दुःखासमानकालीनत्वेनैव समाप्तं ज्ञान
प्राप्ताभावेति व्यर्थमिति वाच्यं। यथा सन्निवेशेनैवैयर्थ्याभावात्। तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वेन स्वसमानाधिकार्या

॥

2

दुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमेवमुक्तित्वात्तन्मुखसमाप्ताधिकाराद्दुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमप्युक्ति-
त्वरूपत्वेन स्यात्तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः। स्वयं दुःखध्वंससामासपरत्वे पुरुषांतराय दुःखध्वंससमाप्ता-
धिकाराद्दुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्योदासीनप्रसिद्धापत्तेः। स्वयं दुःखध्वंसपरत्वे सामास्यतो मु-
क्तित्वस्यैकाभावेन मुक्तित्वावच्छिन्नप्रतिफलज्ञानत्वेन हेतुताया असंभवदुक्तिकतायनेति चेन्न। स्वसामाप्ता-
धिकारणकालिकविशेषणतो भयसंबंधेन दुःखवासनादिभिराहुः खध्वंसत्वमप्युक्तिरूपलाता अत्र च स्वत्वस्य
परिचायकतया नोक्तविकल्पावसा इति। अत्र च ज्ञानादीनां क्षणिकत्वकारणा य विभूतये तयोपविशेषगुणानां श-
लावच्छिन्नप्रतिस्वोत्तरीयविशेषगुणत्वेन हेतुतया तत्पवमुक्तात्मकदुःखध्वंससंभवे तत्र तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुतायां
मानाभवं इति यदि विभाव्यते तदा दुर्गिता वदून्नुद्विग्नध्वंसत्वमेवमुक्तित्वमवसेयां न चाग्नेद्विगतानुत्पत्याद्विग्न-
द्विग्नध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्कथं तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं प्रमाणाभावस्यैवार्थसमाजग्रस्तधर्म-
सकार्यतानवच्छेदकत्वे कवी जनता प्रकृतेषु मुक्तित्वज्ञानकार्यकारणाभावबोधकवेदस्यैव बीजत्वेनार्थसमाजग्रस्तत्वे

त.प्र.

६५२

विकार्यतावच्छेदकत्वे वाचकाभावात्तानवसुखदुःखाभावयोस्तत्तत्सौवर्ण्यार्थत्वेन मुक्तेर्युक्त्यर्थत्वे प्रसंगः
 तिवाच्यं वलवच्छेदविषयोभावेन न पुनरुक्त्यर्थत्वं स्पष्टं वाभावश्च दुःखजनकदुर्गितत्वं सेविसंभवादिति ननु त
 थापिकाशीमाराणां मुक्तिरिति वाक्येन काशीमाराणां साध्यासाध्यामुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् मुक्तिस्त्वावच्छिन्नप्रति
 तत्त्वज्ञानत्वेन कारणत्वेन विचार्यतेति चेन्न तमेव विदित्वा तिसृषु मेतिना सः यथाऽपनाय विद्यतेति श्रुत्या तत्त्व
 ज्ञानस्य मुक्तिसमाप्त्यप्रतिपूर्वभावे दर्शिते काशीमाराणां तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रायोजकत्वमित्येव तदर्थे तानामुक्ति
 कंचैतन्नामसमवायतयोः परस्परजन्ममुक्तौ व्यभिचारेणोभयत्राप्यवकाहितो न तत्त्वनिवेशो गोरवात् न च काशी
 माराणां तत्त्वज्ञानं प्रतिहेतुत्वे विप्रवृत्तादिजन्मतत्त्वज्ञाने व्यभिचारकारणायावकाहितो न तत्त्वनिवेशो विप्रवृत्ति
 वाच्यं तानामाराणां दिजन्मत्त्वज्ञाने व्यभिचारकारणायावकाहितो न तत्त्वनिवेशो विप्रवृत्ति इति
 भवतीत्यावश्यत्वात् श्रवणादिजन्मतत्त्वज्ञाने व्यभिचारकारणायावकाशमाराजन्मतत्त्वच्छेदककोटावकाहितो न
 तत्त्वनिवेश इति तत्र निवेशस्यैकत्रैव संभवात् भवन्मते तु काशीमाराजन्ममुक्तौ व्यभिचारमिवातत्त्वज्ञानजन्मतत्त्वच्छेदक

राज

कोटावयवहितोत्तरानिवेशावतलज्ञानजन्यमुक्तोवप्रियावाणायकाशीप्राज्ञजन्यतावच्छेदककोटावयव
हितोत्तरानिवेशइतिउभयत्रावयवहितोत्तरानिवेशवशकत्वेनातिगौरवादिति॥ननुतथाप्युभाभ्यामेवशाभां
यथावेपथिगांगतिः॥तथैवज्ञानकर्मभांप्राप्यतेशाश्वतीगतिरित्यनेनकर्मणामपिमुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात्कथं
तत्त्वज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुत्वमितिचेन्ना॥तस्यतत्त्वज्ञानप्रतिबंधकाधर्मध्वंसहातत्त्वज्ञानएवोपक्षयान्नतुप्रतिक्रिये
वसाक्षात्तस्यहेतुतानासःपंथाविधतेऽपनायेतिश्रुतिविरोधात्तमेतदेदानुवचनेनआसत्ताविविदिषंतियज्ञेनहा
नेनतपसाअनाशकैर्नैतिविरोधाच्च॥किंचपुनश्चमविहितकर्मणामवहेतुत्वेगृहस्थस्याविमुक्तत्वप्रसंगाः॥कर्मणो
गृहसंसिद्धिमास्तुताजनकादयः॥आपागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियःआसकस्तपवादीचमृहस्थोविहिमु
च्यतेइतिगृहस्थस्यापिमुक्तिश्रवणात्॥गृहस्थाश्चमविहितकर्मणामवहेतुत्वेयत्तमुक्तत्वप्रसंगात्॥नहिचैजात्यम
स्तियेनोभयोविहेतुत्वमुपपादनीयमिति॥अतएवकाशाप्राज्ञास्यकर्मणांभासाक्षान्मुक्त्यायत्तानिरासायमोक्षमु
त्थोपायमित्यत्रमुक्त्यैवमुक्तं॥स्वेताश्वसामाध्यायकाराणाकर्मिभिरित्यर्थः॥मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिहवितकाराणां

तप्र.
७

अपलंवात्रासाधारणकारणानां॥तेनप्रागभावादीनांमपितत्तद्यक्तित्वेनहेतुत्वेपिनक्षतिः॥ननुआत्माशा
रहिभोभिन्नरसाकारकंतत्त्वज्ञानमिदानीमपिसंभवतितत्त्वथेनमुक्तिहेतुरित्यत आह मननोपायमिति॥मननमु
पायोयत्रेत्यर्थः॥तथाचश्रवणमनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञानमेवमुक्तिहेतुः॥तच्चनेदानींसंभवतीतिभावः॥
यद्यपिश्रवणोपायमित्येववक्तुमुचितंतथापिमकारानुप्राप्तवशात्तमननोपायमित्युक्तं॥युक्तिमिानुचितंनमननं॥
साधकबाधकप्रमाणावयवमश्रयुक्तिः॥श्रोतव्यश्रुतिवाक्येभ्योमंतव्यश्रौयर्पेक्षिभिर्हितस्मरणात्श्रुतस्यार्थ
स्यनेतरेणैवादीर्घकालमनुसंधानेनिदिध्यासनमितिबोध्यं॥तदिति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः॥नालपरासुंदरःसवमानात्मा
होसर्वनाम्नाननीलाद्युपस्थापकत्वंकिंतुमुत्पादिविशेष्यस्यैवेत्यतोऽत्राविपूर्वोपस्थिततत्त्वज्ञानस्यैकोपस्थापना
चतुतन्मननमित्यर्थः॥मननसमुत्पादिविशेष्यतयापूर्वमनुपस्थितत्वेनतदोधासंभवादित्यवधेयंप्रमाणाधीनमि
तिप्रमाणाज्ञानप्रयोज्यमित्यर्थः॥श्रवणादिप्रयोज्यमानानिर्दिष्टमिन्नतत्त्वज्ञानमेवहितत्त्वज्ञानंतच्चनइतरपदार्थतत्त्व
ज्ञानंविनातच्चनप्रमाणाज्ञानंविनाप्रमेयव्यवस्थितेप्रमाणाज्ञानाधीनत्वादितिप्रमाणानिरूपणमावश्यकमिति

भावः॥यदातत्त्वज्ञानमननद्वाराप्रमाणाधीनत्वसंवत्तापमननोपायमित्युक्तंरवधेयावस्तुतस्तुवहुषुव्यवहितो
पस्थितविशेषणस्यापितच्छेनयामर्शदर्शनात्अथवहितोपस्थितमुत्पादिविशेष्यमात्रोपस्थापकत्वनिपमस्यो
त्सर्गिकतात्पर्यमपिप्राप्तकत्वाच्चनोक्तप्रमाणाः॥एवंचेतच्चमननंचेत्यर्थः॥साधकबाधकप्रमाणावयवमश्रयु
क्तिमिानुचितंनरूपमननस्यप्रमाणाज्ञानंविनासंभवादितिभावः॥प्रमाणानिरूपतइति।लक्षणाहंयोदिप्रकारकव
र्तमानानिरूपणाविषयभूतंप्रमाणामित्यर्थः॥तत्रेतिप्रमाणानिरूपणीयेत्यर्थः॥प्रमाणाःकारणमिति।अत्रप्रमाणा
पदवाच्यत्वंलक्ष्यतावच्छेदकंप्रमाकारणत्वंलक्षणांततःप्रमाणात्प्रमाकारणत्वरूपत्वेनलक्षणात्लक्ष्यतावच्छे
दकणोपेक्षयन्ति॥यथाचतयोर्भेदेनेष्टावन्तिस्वभावविवेचनीयमुपरिष्ठात्।ननुप्रमाकारणमितिविहायप्रमायाः कार
णमित्युक्तोकिंप्रमाणमितिचेतनालक्षणावयवावधारणार्थस्यैवलक्षणात्वेनप्रमानिरूपितकारणत्वस्यलक्षणा
त्वाभावात्तथोक्तेः॥अथयथातत्त्वज्ञानेपूर्वपदलक्षणावयवाप्रमासंबन्धमित्रंकारणमित्यर्थेलाभेइतराभेदनुमानेहेतौवै
यर्थ्यसदुक्तीत्याहगुरुत्वाच्च॥लक्षणावयवावधारणार्थविवेचनार्थस्यैवलक्षणात्वावयवमेतदप्रमानिरूपितकारणत्व

स्वरूपमा
माप्योदि

त प्र
८

वतास्येयान्तस्येव हेतुत्वप्रतिपादने तु प्रयासो रवमिति ॥ वस्तुतस्तु प्रमाकाराणि तेषां देना न पभ्रमनिगकाणां यप्रमा
याः काराणि तु किं ॥ असाधारणधर्मो हिलक्षणं ॥ यथा सास्त्रांशं गवता गो रिति ॥ सास्त्रावतमात्रं सोरेण गवतमा
त्रं माह्व्यादावतिवा प्रमिति सास्त्रांशं गवतं विशिष्टो धर्मो लक्षणं तदित्यादि नित्ये सति सकलतद्वन्तिल प्रमाधारण
त्वं श्रं गवता गानक ह्म ह्म पवत्या देर्गो लक्षणं त्वकाराणां यस्य तत्तद्वन्तिल प्रमा कल्याणं यथा यथं सन्निवेशः ॥ तदिदमु
कं लक्षणं ता मेव यदनिता सा गि यैः यदैति वा स्यात्संभवो दौषानिगक्रियेते ॥ अलक्ष्ये लक्षणं गमनमतिवा
प्रिः ॥ यथा श्रं गवता गो रिति ॥ लक्ष्ये कदेशे लक्षणं स्यात्तर्जनमव्याप्तिः ॥ यथा कृष्णो गो रिति ॥ लक्ष्ये का यवर्जनमसं
भवः ॥ यथा एकशाका गो रिति ॥ इत्थं चाच्छिदिक्रिया कारा कुटारादावित्यादि वीर्याय माय हो पादानां दोष दुष्टवस्तु
गिद्विषे भ्रमात्मकज्ञानकरात्ता हति व्याप्तेः प्रय हो पादानां प्रमा प्रमाणा मि तु को व भूतिद्वियेऽव्याप्तिः प्रमा कारा
मिति विशिष्टमुपात्तं ॥ ननु दोष दुष्टवस्तु गिद्वियेणापि कदाचित् प्रमा जननात्तत्र प्रमाणा व्यवहारोऽस्तत्तत्तत्तद्वदुष्ट
ता दशायां ता दश व्यवहारयतिरिति वाच्यं ॥ निहाङ्कालघटितं लक्षणं येना तस्मिन्काले प्रापतिः स्यात् ॥ किंतु

र ५

प्र २

राम
८

स्वयधिकरण प्रकारावच्छिन्नायाया विषयता तत्तदनिरूपकत्वं सर्वांशो प्रमात्वं

प्रमाया अप्य

तदिद्विये आयादनीयं तत्र नु दोषश्च मता दशाया मिष्टाय नैरिति चेन्न ॥ पत्रधर्षणादिना संवत्सु ह्म त्रं भ्रममेवोपाद्य
तं नाशोपितं प्रमाया अजनके के ना विप्रमाणा व्यवहारस्यास्य कारा हति व्याप्त्या यत्ता प्रयदस्यावश्यकता ॥ दोषवशे
नामदीये ह्म लक्ष्ये वमानसंभवे तस्यो शो भ्रमस्यापि संभवात् ॥ यदि च सर्वज्ञानं धर्मिण्यभ्यां तं प्रकारे तु विपर्यय इति निपमा न
वैशिष्ट्यं भ्रमसंभवः ॥ तथापि तदर्थं माहो यै व प्रमाणा व्यवहारा पीतः शै स्व इति भ्रमजनके या तत्तां शेषमाणा लकाराणा
यत्तत्तत्प्रमात्वाभा यप्रयदस्यावश्यकता ॥ अनुभवस्यापि संस्कारा स्मृतिरूपज्ञान कारात्ता हति व्याप्तेः प्रय
दमिति ॥ ननु विशिष्टवृत्तिप्रतिविशेषाणां ज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रमा ज्ञाने विना कथं प्रमा कारा लक्ष्मी न प्रित्यत आह ॥ प्र
मा चेति ॥ यद्वा ननु प्रमात्वं यथा यत्ता तत्तत्तथा स्मृतेरपि प्रमा तेन तत्कारणोऽनुभवे प्रय हो पादाने व्याप्ति व्याप्ति ता दवस्तु
मित्यत आह ॥ प्रमा चेति ॥ तथा चानुभवत्वं घटित प्रमा त्वस्य स्मृता वस्तु तेन तत्कारणोऽनुभवेऽति व्याप्तिरिति भावः ॥
अत्र चानुभवत्वं स्यैव प्रमा त्वरूपत्वे भ्रमे प्रतिव्याप्तिः ॥ यथा र्थत्वं स्यैव तद्वत्त्वे च स्मृता वति व्याप्तिरितु भयो पादानां न
नु प्रमा त्वस्यानुभवत्वं घटितत्वे प्रमाणा भावः ॥ त्वेयं स्मृतिरूप प्रमा कारा तया नुभवस्य प्रमाणा ता यतिरिति

३३३

न। अनुमित्युपमितिशास्त्रमिन्नप्रमितिकारणत्वेन वप्रसक्षप्रमाणाविभजनान्नविभागाव्याघातोपायत आह॥ यद्यह
रितिोमानमित्यादि॥ यथार्थानुभवोमानमनपेक्षतयेत्यत इति यावत्॥ भावत्युदात्तानेमितिः प्रमितिगितियावत्॥ अनु
वेषतया इत्ता प्रमाणापानधीनप्रमाणकतया स्मृतेः प्रमात्वं हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति स्मृतेः प्रमात्वमित्यर्थः
यद्वाधारणं सदकार्यसाधनो वहिर्गात्रं प्रमां जनयति तस्यैव प्रमाणां तात्विकमिति नियमेनानुभवसदकारणमन
सः स्मृतिरूपप्रमाजनकत्वाद् अनुभवस्य प्रमाणां तात्विकपत्तिरतः स्मृतिव्यावृत्तमेवानुभवत्वघटितं प्रमात्वमवश्यं वा
च्यं॥ एवं प्रसक्षो निवेशयानुमितिमनिवेशयप्रसक्षोपमितिशास्त्रमिन्नप्रमितिकारणत्वेनानुभवस्यानुमानेऽतर्भावाप
त्तिर्विनिर्गमनाविहादिति भावः॥ तद्वत्ताति॥ तद्वद्विशेषकत्वे सतीत्यर्थः॥ नचैवं यदि गुंजापुंजयोर्मो गुंजापुंजवद्वा
तिविणोतभ्रमेव स्रुशेवद्वित्ववद्विशेषकत्वस्य गुंजाशेवद्वित्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् नत्राविप्रमात्वापत्तिरिति वा
च्यं॥ तद्वद्विशेषकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ तद्वन्निएविशेष्यताहृपिततन्निष्ठप्रकारताशा
लित्वमिति तन्निष्कर्षतया च तत्संबंधावच्छिन्नतद्वन्निएविशेष्यतानि हृपिततत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशा

लिहानत्वं तत्संबंधावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमिति फलितं तत्संबंधावच्छिन्नतद्व्यतिवेशान्नेन संबन्धेनातिहास्यपिका
लिकारिसंबन्धेन तद्व्यत्यसत्वेऽपिन भ्रमेऽतिवाप्तिः एवं जन एव संयोगादिसंबन्धेनाजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि प्रमात्वमिति
रितुमयत्र तत्संबंधावच्छिन्नतद्व्यतिवेशः लक्ष्येत स्यात्तादृशपाति। प्रवर्तितातिता दृष्टिरजतत्वमिति तदेवमादि जतत्वमवगाहि
अलेख्ये लेखाणां सत्वप्रदर्शनव्याजेन तद्वतीत्यस्य व्यावृत्तिमाहाश्रुकोइत्यादिनाभनतद्वतीति। नो जतत्वो वतीत्यर्थः किं
तुरे जतत्वाभाववर्तिता जतत्वमवगाहित्वा दुर्भावेति भावः। एतेन तदभाववर्तितप्रकारकज्ञानं भ्रम इति भ्रमत्वस्य सांस्चितं॥ न
नु ह धाः कविप्रणीतिज्ञानस्य मूलो बद्धेन संयोगाभाववर्तिसंयोगप्रकारकत्वात् भ्रमत्वापत्तिरिति चेत्तान। प्रति योगिष्य
धिकारात्तरभाववैलक्षण्यविवक्षितत्वात्। सर्वसंयोगाभावश्च न प्रति योगिष्य अधिकारात्निदानुपपत्तिः। न चैवं मूले रक्षः
कविसंयोगिनिज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्राबद्धे एकलोकाएव भ्रमत्वो गी कागता। न तु संयोगांशे पाति। न तु तद्
तितत्प्रकारकज्ञानतस्यैव प्रमात्वहृत्वे संशयेऽतिवाप्तिरिति श्रवणस्य घटितमेव तदाच्यापिता शयेनाशंकते न चैवमिति
एवं निश्चयत्वा घटितस्यैव प्रमात्वहृत्वे एव जतत्वांश इति एकधर्मिक विहृत्य नाता कोटिके ज्ञाने संशय इति जतत्वसंशये

न.प्र.
१०

एतत्त्वज्ञानत्वाभावात्कोटितत्रज्ञानत्वाभाववतिरज्ञानत्वाभावप्रकारकत्वाभावाद्ज्ञानत्वाभावांशः प्रमातेरिति ज्ञानत्व
तिज्ञानत्वाभावाहित्वात्तदंशे प्रमात्वमिष्यतेति भावः। निश्चयत्वाद्यदितमेव प्रमात्वमित्यत्र प्राचीनसंमतिमाह
तद्वृत्तिस्मृतिव्यावर्तनापानुभवव्यदितं प्राप्तां कुर्वन्ति। वस्तुसंशयव्यावर्तनापानिश्चयत्वव्यदितं प्राप्तातिभावांश
कतोशास्तेति॥ कवित्रावितेव पाठः। कविसंयोगादितेव ह्येकविसंयोगवत्त्वाभावात्प्रमात्वसंभवस्ततः कविसंयोगव
तिहृदयतेति॥ तत्रापि मूलवच्छेदेन कविसंयोगसत्त्वे प्रमातेरित्यापत्तिरतः शाखावच्छेदेनेति सावधारणं शाखावच्छेदेने
वनतुमूलवच्छेदेनापीत्यर्थः। वृक्षः कविसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमातेः विवाह-मूल इति। मूलवच्छेदेनांततोगानादिसं
योगस्य सत्त्वामूलवृक्षः संयोगीति प्रत्ययस्य प्रमातृत्वं सर्वसंमतमेवेत्यत आह कविसंयोगीति। अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु
कविसंयोगवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा। तत्र प्रमा। तस्य मूलस्य तदनवच्छेदकत्वोक्तकविसंयोगवति ह्येकविसंयोगप्र
कारकत्वात्कविसंयोगांशे प्रमात्वमेव। अवच्छेदकत्ववृत्तिरवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावाच्च तदंशे प्रमात्वमित्य
र्थः। न तु स्मृतिमिन्नज्ञानत्वमनुभवव्यमित्यत्र संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं। तच्च प्रत्यभिज्ञाधूततिप्रसक्तम

१०

निष्ठा १

३ कपित्थं योगानवच्छेदकत्वात् ३

नृणां तु सर्वेषां संस्कारेण न च तज्ज्ञातं स्मृतित्वेन ज्ञाति त्वमंतरा संस्कारेण तज्जनकतायां मानाभावादेवं प्रविशति तस्यै जाति
त्वेन संस्कारजनमवधितत्वाद्गुरुत्वं लक्षणात्प्राप्त्यादिव स्मृतित्वं जातिः तदवधिप्रतिपत्तिरिति ता कभेदस्यैव निवे
शो गोश्रमिति विभायते तदनुभवत्वमपि जातिस्तद्विशिष्टत्वमेव लक्षणात्प्राप्तौ कृतमेतावत्कुसुमं दृष्ट्वा दृष्ट्वा शयेना
हा जातिविशेषो वेति न च त्रिकं मानमत्र आह अनुभवमाति अनुगतं प्रातीते नृणां तं धर्मविनाऽनुपपन्नो नृगतो
धर्मोऽनुपपद्येयः ॥ तस्य चोपाधिहृयत्वे गोश्रमजाति त्वमेव जायते इति भावः ॥ अनुभवस्य नृगतं प्रतीत्या अनुभवस्य जा
तिसिद्ध्यापत्तिरितो वाधकं धितेति ॥ तत्र जातिवाधकस्यैव सत्त्वात्प्रतिपत्तेरस्यैव जातित्वादिप्रतिपत्तिभावः ॥ तथा चोक्तं
यत्तौ भेदस्तुल्यं संसर्गोऽनवस्थितिः ॥ हृयहानिर्वाधं जातिवाधकसंग्रहः ॥ यत्तौ भेदः स्वाश्रयवाच्यैरेव
यथाकाशत्वादिस्तुल्यं अनुमानातिरिक्तव्यक्तिकत्वं यथाश्रयत्वकलशे लभ्यते ॥ यस्यात्यंताभावात्समानाधिकर
णयोर्द्वैतयोरेकसमावेशः संसर्गः ॥ यथाभूतत्वमूर्तत्वादि अनुवस्था यथा जातित्वादि विशेषत्वजातिस्वीकारे
हृयहानिर्वाधस्य लक्षणात्सामान्यमभिज्ञत्वे सति समवेतत्वे सति सामान्यरहितत्वाविशेषलक्षणात्प्राप्त्यादिति वि

उपाध
॥ उद्देन्यताव ॥ उद्देन्यताव ॥ उद्देन्यताव ॥ उद्देन्यताव ॥

न. प्र.
११

वि ५

त्या ३
ति २

शेषतः जाते विता व्यावर्तकत्वात् तत्रैव व्यावर्तकत्वं पर्याप्तं विशेषस्वरूपानि रिति कार्यः ॥ असंवेधः असंवेतत्वात् यथा
कंबुग्रीवादिमत्ता इति केचित् स्मृतौ व्याभिचारिणां यविशिष्टवैशिष्ट्यं वा अनुभवतः सौवविशेषात्तावच्छे
दकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं तथा च तज्जन्मतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवतः जातिरिति ताहुः ॥ अ
त्र स्वर्गाद्यनुमितिशाब्दबोधानंतरा स्वार्थिकमनुभवामीति प्रतीत्यापत्तेः साक्षात्कारात् तदनुभवसोपध्यानां
तत्सिद्धिर्वाच्यविशेषात्तावच्छेदकनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति तद्वितर्कनित्यव्यावर्तनाय जन्मानुभवतः
मेव कार्यतावच्छेदकमुपांतं यो तज्जन्मत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागाभावाप्रतियोगित्वं कालिकसंबन्धेन घटादिमत्वं वेति
निर्वक्तुमशक्यतया जन्मप्रत्यक्षमात्रेणैव जातमेव कार्यतावच्छेदकं चाप्येतथावक्तुः सकल्पप्रत्यक्षादिताधाराणां
नुभवतः जातिसिद्धिरिति तामसद्वैशेष्यमाकारात् तदवच्छेदकं कालं तद्विधयति व्यापारवदिति कालेति न
जापसाधारणत्वसत्तादिभिर्भावः ॥ असाधारण्येति असाधारणत्वं कार्यत्वविच्छेदकमेव तावच्छेदककारणता
अपत्तं असाधारण्यमनुपादनप्रत्यक्षविधयकार्यतावच्छेदकमेव हेतुत्वाच्चातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु कार्यतावच्छेद

राम
११

अकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं ज्ञातया सति कार्यमात्रं प्रतिकालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिविधया बहुगुणना
मपि कार्यमात्रे प्रतियोगितुताया असाधारण्यप्रतियोगित्वेन ननु फलायोग्यवच्छेदकं कार्यं कारणं अतएवासा
नेनानकारणं तस्य तिसरेन फलायोग्यवच्छेदाभावादिताशयेनाशंक्यते न वेति प्रतिपादितं ॥ एवं विधकारणत्वस्य
कारणव्यापारसत्तादिति ज्ञानज्ञानतावच्छेदकं प्रतियोगसाधारण्यकारणत्वाच्चैव विदुषां तज्जन्मत्वे सतीति ॥
तज्जन्मत्वस्य फलेपिसत्ता तज्जन्मजनक इति तज्जन्मजनकत्वस्य च स्वात्मनो दावपिसत्ता तज्जन्मत्वसतीति ॥ सा
देवेति ॥ स ह्येव विदुषां फलायोग्यवच्छेदस्यासंभवितात्सहकारिसमवधाने फलायोग्यवच्छेदस्यात्मन्यपि स
त्वेन तज्जन्मतेषां प्रतिगतिभावः ॥ ननैकस्यैव कार्यत्वकारणत्वस्यैव कार्यकारणमिति नानाविधवद्वागोनुपगमः
अवहर्तव्यमेव सौववहापेदनिगमकत्वादित्यतः तज्जन्मत्वतावच्छेदकं प्रतियोगसाधारण्यकारणत्वस्यैव हेतुत्वस्यैव तज्जन्म
त्वेन जातया विनिर्मुक्तमिति धर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेरज्ञानतावच्छेदकमेव हेतुत्वस्यैव तज्जन्मत्वस्यैव

न.प्र.
१३

१०
३००

विति॥ इन्द्रियत्वाप्रतीताविमर्शः॥ तथा चेन्द्रियत्वज्ञानं विना तद्द्रुतधर्मज्ञानाभावात् नानादशधर्मस्य विषयत्वमिति
भावः॥ वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजातभावोऽन्द्रियत्वेन कार्यकारणभावात् संभवितया इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वसाक्षा
त्कारत्वरूपत्वात् संभवात् तत्रैव प्रवृत्ताणां यो यो न विन्द्रियानिरूपितविषयतासंबंधात् तत्र जन्मताशालित्वानलत्वेन
नुमित्यादि व्यावृत्तं तद्विषयद्रव्यत आह इन्द्रियेति॥ इन्द्रियज्ञाने इत्यर्थः तथा प्रतीतेः साक्षात्कारो मीतिप्रतीतेः एतेन ज्ञा
नाकारणकैर्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येति निस्तान्तरज्ञानेयित्तत्वात् प्रतीतेर्जीयमानत्वात् अवस्थाभ्युपेयकाक्षुषलादिजातिरे
व कथं नास्य विषयत्वं तद्व्याहनापीति॥ अननुगमत्वादिनि॥ अनुगतप्रतीतेः आनुगतधर्मविनाऽनुगतप्रतीति
भावः॥ अननुगम्यतां मानं तं साक्षात्कारो मीत्यप्रतीतेः लौकिकविषयतायास्तद्व्यंजकत्वेनावश्यकत्वात् लौकिकवि
षयताशालित्वानलत्वेन साक्षात्कारो मीतिप्रतीतिविषयोऽवमनुगतप्रतीतेव जातिसिद्धिर्विभुर्विभुः स्यादनुगताका
रप्रतीत्याविभुत्वरूपजातिसिद्धिः स्यात् किंतु कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिः॥ न च त्र
तत्संभवात् तानेन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया तानि सिद्धिर्गतिरिति काचं॥ इन्द्रियत्वस्य व्याभावा

ज्ञान

राम

१३

त इन्द्रियनिष्ठे कलेषु वैजात्यस्वीकृत्य विजातीयैकत्वत्वरूपस्य तस्य संभवेऽपि कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदक
त्वेन साक्षात्कारत्वमिति सति तत्र जन्मतावच्छेदकत्वात् संभवात् जन्मत्वनिवेशे जन्मत्वस्य धर्मसंभवात् यो गित्प्रमाण
भावप्रतियोगित्वादिविकल्पस्यैव निर्वक्तुमशक्यतया जन्मसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यस्वीकृत्य तस्यैव जन्मतावच्छेद
कत्वावश्यकतया कुतस्तत्कोटिप्रविष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः॥ एवं वाक्षुषस्यार्थनादेर्विशिष्यवस्तुगदी
नो हेतुत्वावश्यकतया तदशमासमासकार्यकारणभावेमानाभावाच्चैत्यत आह यदेति जन्मसाक्षात्कारादि॥ जन्मसाक्षात्कार
जन्ममात्रवृत्तिर्जातिसिद्धिश्च जन्मत्वसाक्षात्कारत्वमित्यर्थः लभ्यो लभ्यतां प्रपत्तिः प्रवृत्तीति॥ अनुमित्यादि
त्यादिपददुपमितित्वं शास्त्रादिप्राप्तं तद्विज्ञानं तद्विज्ञानेऽतिदेशादप्यर्थज्ञानं पदज्ञानादितत्त्वमनु
मित्यादितत्त्वमात्रमनुमितित्वादिननुज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावतुमित्यादवति
यासिद्धिः प्रमाणं जातिप्रमाणं तत्साक्षात्कारत्वमित्युक्तावतुमित्यादवति
मात्रवृत्तिर्जातिसिद्धिश्च जन्मत्वसाक्षात्कारत्वमित्युक्तावतुमित्यादवति

न.प्र.
१४

त्वमितिनासंभवः। जन्मधी जन्मधी तु कावयितया ज्ञानत्वादेर्जन्मधी जन्मधी कल्पक हन्तित्वात्तो मात्रेति जन्मधी
जन्मधी नो हन्तित्वे सति जन्मधी जन्मधी नो हन्तित्वं च तन्मात्रं हन्तित्वं॥ वाधुषत्वादिजातेरपि वा जन्मधी नो हन्तित्वं इत्या
मिः अतः प्रथमं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
कावयिनिर्विकल्पकस्य जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
धी मात्रं हन्ती तु कावयिवाधुषत्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
वयितये सते जन्मधीति॥ धी मात्रं हन्ती तु केनो नत्वादिकमात्राणां संभव इति समुद्दिष्टं मुक्तां जन्मधी जन्मधी नो ह
न्ति धर्ममन्तमिति तु नो सविकल्पकत्वं तन्मात्रं हन्तित्वं तावत्प्राप्तिरिति पदं सविकल्पकत्वं तु नो जातिः। वा
धुषत्वादिना संकाशसंज्ञात्॥ समवायसंबंधावधि च जातिशून्यत्वं चात्र बोध्यं। अथ चाकालिकादि संबंधे तावत्प्राप्ति
नित्वादेरपि प्रत्यक्षादौ सत्त्वेनासंभवापत्तेः एतदर्थमेव जातिपदं॥ यदाहवति यात्रिणां यज्ञानत्वं मिति ननु उपा
दानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रे हेतुतया कालविषयकोपादानप्रत्यक्षपक्षे जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं

राम
१४

नो ज्ञानातिव्याप्तिरिति चेत्॥ मार्गदो कुलाली भूयेत्त्वोरो वषटोत्साहनादाश्चाकुप्यालप्रत्यक्षस्य जन्मधी नो हन्तित्वं
हेर्जन्मधी जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
हन्ती॥ काशमात्रात्सुलेताकोपदेशजन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
तत्त्वसाक्षात्कारं प्रवृत्त्यादिप्रयोज्यात्मविषयकशास्त्रादिभिन्नत्वप्रकारकसाक्षात्कारं तत्त्वविशिष्टस्यानतिरेकात्
साक्षात्कारं प्रवृत्तं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
वितकारात्तावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्त्वज्ञानहन्तिवैजायस्य निदिध्यासनादि जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
व्याप्तिरिति भावः॥ इदमुक्तं ज्ञानं आध्यात्मप्रकारकज्ञानरूपमिति हन्तिमन्ति त्वेकलावशं भावति अथ यद्वा प्रत्यक्षानि
एवमन्तत्वं ज्ञानं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं
सिद्धिः। हेतुतया प्रवृत्तावच्छेदकशब्दवृत्तिजातेरेव तादृशत्वादित आह मानसत्वं वेति। ननु मानसत्वं सति ज्ञानित्वे प्रमाणाभावे
तत्त्वज्ञानहन्तित्वं नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं जन्मधी नो हन्तित्वं

३.४ ति जातिविशेषणमावश्यमिति ध्येयं॥ ननु मानसत्वं च मनोजन्मत्वं तन्मात्रं नुमिसादेरपि मानसावृत्तिः ४.३

त.प्र.
१५

यमनः संयोगत्वेन हेतुतया तज्जगतावच्छेदकत्वेन मानसत्वं ज्ञातिमित्तिरिति भावः। वैशिष्ट्यान्वगादिज्ञानं विविक्तत्वं
तदेव साक्षात्कारः। अप्यंष्टुद्वितीयैश्वर्यविषयक इति शेषः। घटत्वाद्यालोकेति। तन्मते अनुगतवर्गो घटत्वादिज्ञानं
जिह्वपर्यायाद्यन्तिरित्येवाभावः। अमानात्सदसतोऽसंस्थाभावादिशिष्टोपलीकणवाच्यसादृश्यकं च ज्ञानं भ्रमः
तिसर्विकल्पकं ज्ञानं भ्रमः। निर्विकल्पके च घटत्वादेरमानात्मा। मायिकविषयकत्वेन तत्रैव साक्षात्कारत्वप्रमा। अर्थतत्त्वे
प्रमत्तरूपत्वादिति भावः। वाचकं विनोति। विषयविसंसारवद्विप्रमात्वे वाचकः यथाशुक्लौजतत्वं सप्रकृतं च घटत्वस्यापि
संगत्वेति भावः। ननु विषयविसंसारस्य वाचकत्वं न भ्रमः। अयित्वलीकविषयकत्वस्येव मिथ्यात्वात्। न चेति। अलीकत्वमित्ति
रिति। अभावस्यापि घटत्वादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलीकत्वमित्ति। अतः घटत्वादिह्येव घटत्वस्यालीकत्वं। परम
घटत्वाद्यन्तिरित्यत्र घटमिष्यत्वं विनोति। योगिकभेदस्य पदविस्मयान् घटमिष्यत्वं न वाच्यं तत्र घटित्वावच्छिन्नभेदकटप
वद्वत्त्वं वाच्यं। तथा च वाच्यमित्योगिज्ञानाभावात् घटत्वं बुद्धेरुच्छेदस्यैव साक्षात्कारादि वाच्यत्वेनाभावज्ञानपर्यवर्तिनो गिता
नापेक्षाऽत्र स्वरूपतएव घटत्वज्ञानाभावात्पक्षेति। तत्र घटत्वत्वेन घ

पारमार्थिक विषय

१५

८ तस्य भावो न स च भवन्मतेषावत्यति योगि ज्ञानं विना संभवादिति किं वा तद्याह निमि त्रैस्ये व घटत्वादेह पलं भा जाभा
 ० त्वमिति कुतो अला कलसे भावनेति भावः । अहो हि भिन्नश्रवणं यो को रता तस्य साक्षात्कारस्य सुता मंस भवित्ते न साक्षात्का
 रस्यैकविधत्वमेवांगीक्रियत इत्यतस्तन्मते निराकर्तुं प्राह सचेति । कार्यमात्रं प्रमु पादन प्रमक्षस्य हेतुतया परमादादिह
 योपादान प्रमक्षे विनाद्यगुकादिरूपकार्यस्यानुपपत्त्यर्थं श्रवणोऽवश्यमेवाकर्तव्यः । तथा च तत्ज्ञानसत्वे तदे विध्यमेव तस्येति
 भावः । हे विध्यमेव तद्विहोति । नित्यत्वादित्यनित्यत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं । सत्यं तन्निवेशा च ध्वं
 सेऽतिथामि । प्रागभावेऽतिथामिवाप्यावविशो व्यहृत्त निवेशः । अनित्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगि
 त्वं वा अमरुतिभावत्वे च ध्वंस इत्यर्थः । अस्मदादि साक्षात्कारादतेषावता तत्रानिर्विकल्पकस्य विकल्पकयोर्मध्ये वैशि
 स्थानवगाहति । वैशि स्थानविवक्षया प्रमत्तान्तमिति यथेऽनिर्विकल्पके विशेषणान्न संशयार्थं घटत्वविवक्षया वक्ष्य
 कं । या किं भानमंततव तातिमाना संभवात्ताद्विषयकत्वप्रवित्स्यांगक्रियतो वैशि स्थानविवक्षया तु न किंचित्साधकमिति
 वैशि स्थानवगाहित्वमभ्युपगमेव । सविकल्पके च वैशि स्थानविवक्षया न तत्रातिथामि इति भावः । नृसिंहाकारकत्वात् न स्वीका

त.प्र.
१७

नेपि। तनु घटलप्रकारकज्ञानमेवांगीक्रियतामिच्छाशंखनिवृत्तेनचेति। तदानीं। प्रथमिक घटलविशिष्टज्ञान
पूर्व। अज्ञानादिति। तथाचविशेषज्ञानंविनातत्त्वविवक्षितं। तत्तदिति। विशेषज्ञानाभावेन
तत्त्वविशिष्टज्ञानत्वाभावादित्यर्थः। तदिति। घटलविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। ननुवेदिशि ह्यातवगादि घटलविषय
कज्ञानमिच्छावयिननिर्विकल्पकमित्युच्यते। तदेवचेति। अतएव। सिद्धपूर्ववृत्तिनएवकारणत्वात्। त
न्मोहाय घटलविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वात्तदेवकारणमस्त्वित्याशंकते॥ नचेति। अथावहितेति। नहि पूर्ववृत्ति
तन्मात्रंकारणत्वात् घटकमपितु अथावहित पूर्ववृत्तित्वं तच्चनतत्रेतिभावः। कार्यमात्रं प्रतिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्।
अथायज्ञानस्य हेतुत्वमस्त्वित्याशंकते। नचेति। तज्जनकं। घटलविशिष्टज्ञानजनकं। सामानाधिकरण्यात्। एक
स्य हेतुत्वात्तदुक्तं। तत्त्वविशिष्टज्ञानकारणाय समवायसंबंधेन तद्विशिष्टवृत्तिसंप्रतिपत्तयसंबंधेन तद्विशि
ष्टज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यात्। सत्यात्तस्य हेतुत्वेन भावयत्तज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः। अधिकरणा
त्वात्। अस्मदीय घटलविशिष्टज्ञानाधिकरण्यात्। तत्रकारणमिति। घटलेविशिष्टानुभवेकारणमित्यर्थः। त

राम
१७

देवविशिष्टज्ञानात्मकं स्मरणमेव। पूर्वोक्तुभवस्य समवायसंबंधेन स्मरणपूर्वमसत्त्वादिशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषज्ञाना
नेकार्यता न वच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभवत्वेन कार्यता वच्छेदकं वाच्यमिच्छाह। विशिष्टानुभवेहात्मादिना। नतु स्मरणोपाति
तेन विना। विशेषज्ञानेन विना। तदुपपत्तेरिति। विशिष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः। कदाचिदंज्ञानासत्त्वे संस्काराभावेने
वदंविशिष्टस्मरणभावात्तत्रविशेषज्ञानहेतुत्वमनिरर्थकत्वात्। पूर्वोक्तुभवस्य विनष्टत्वात्विशेषज्ञानस्य स्म
रणजनकत्वात्संभवाच्चेति भावः। ननु पूर्वोक्तुभवस्य नष्टत्वात् स्मरणजनकत्वात्संभवेयिविशिष्टस्मरणमेव स्मरणपूर्वकत्वा
त्तथाप्यमित्यत आह अयमेति। अयथाविशिष्टस्मरणं प्रत्ययविशेषज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्त्वात् तज्जनकमपि
स्मरणमेव वाच्यं तत्रापि स्मरणं तदमित्यत आह अयमेति। ननु पूर्वोक्तुभवस्य नष्टत्वात् स्मरणजनकत्वात्संभवेन स्मरणस्य तत्त्वस्य निवे
शो गौरातविशिष्टज्ञानमात्रे विशेषज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्ययविशेषज्ञानहेतुः। न वानवस्थानं स
र्वनिर्विकल्पकात्मकस्मृतौ। यो यामात्मानं वदन्मापि घटलविशिष्टानुभवपूर्वघटलविशिष्टस्मरणस्य तत्त्ववच्छेद
त्वं निर्विकल्पकस्मरणस्य कल्पनेन न हेतुत्वमिति वाच्यं। तत्पूर्वज्ञानद्वयकल्पने गौरातत्तद्वेद्यघटलनिर्विकल्पकानुभ

न.प्र.
१८

ये संस्कारा एव व्यापारः कल्प्यता इति अनुभवस्य कारणं तन्मुपजायेव संस्कारसिद्धिगतिः तन्नुतर्हि ह्यप्रत्यानुभवध्वं
सस्य व्यापारत्वात्मा कृतमस्तु संस्कारकल्पनेनातवकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपर्यवर्त्यता
स्मृतिकाणां भूतानुभवध्वं सप्रतियोगित्वस्य भूतसत्त्वात्तत्प्रतिबंधकत्वापत्तयस्तस्य तत्त्वतुल्यमिति वाच्यं प्रति
बंधकसंसर्गभावत्वेनैव कार्यमात्रहेतुतया संसर्गभावत्वावच्छिन्नकारणताया एव प्रतिबंधकत्वशाश्वतकत्वात्
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावत्वावच्छिन्नकारणता तृतीयांतस्य अवच्छेदकैकदेशे अवच्छेदकताया
अनयः वच्छेदको यो धर्मः तद्वत्त्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपर्यवर्त्यतात् तत्तद्धर्मवच्छिन्नकार्यतानि ह्यपि ताभावत्वावच्छि
न्नकारणतानि ह्यपि तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकधर्मवत्त्वस्य तद्धर्मवच्छिन्न
प्रतिबंधकत्वपर्यवर्त्यता इति निरुद्धः तथा चानुभवध्वं सस्य ध्वंसत्वेन कारणतया भावत्वेनाकारणत्वात्तत्प्र
तिबंधकत्वप्रतिरिति चेन्न तदिसर्वशेषे शास्त्रिकानां विस्मयापत्तेः। अस्मिन्मते चोपेक्षासंज्ञानत्वे
न संस्कारहेतुतया तदभावादेवास्मात्कारणतानवस्मात्प्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु कृतमंतर्गुणसंस्कारेणैति वा

कु

राम
१८

चां उपेक्षा लस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव कृतस्यैव निवेशनायतना स्मृतिजनकताया
सर्वशेषे शास्त्रिके चोपेक्षा मेदनामेकत्र निवेशप्रसंगे तत्तद्व्यक्तित्वे विविधेषां विशेषभावे विनिगमनाविरहे
राकार्यकारणभावात्तत्प्रसंगात्तत्तद्व्यक्तित्वसंस्कारजनकतावच्छेदककोटौ सर्वशेषे शास्त्रिके चोपेक्षा मेदनां चोपेक्षा मे
दनां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशेन प्रकृतेषां प्रतिवेशाद्वाद्यवमत्वेन तद्व्यक्तित्वसंस्कारसिद्धिरवश्य
कत्वादिति कृतं पक्षवितेना तन्मुपयोगानि सन्नुभवे प्रमेयत्वेन चैवावशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्ति
शेषस्य च प्रमेयत्वात्तद्व्यवृत्तिरुक्तकत्वाकल्पनेन केवलं चैव तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्ति
तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्तिरुक्तकत्वाकल्पनेन केवलं चैव तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्ति
कालाभ्यासकल्पनेनैव कारणतया उपेक्षा कलाभावाभावाः फलान्नैव तद्व्यवृत्तिः। अत एव च दिशा अदृष्टादृष्टादि
मनःपरादिशक्तिग्रहोपीयत आह किंचेति तस्मिन्मते तद्व्यवृत्तिरुक्तकत्वाकल्पनेन केवलं चैव तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्ति
तद्व्यवृत्तिरुक्तकत्वाकल्पनेन केवलं चैव तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्तिरुक्तकत्वाकल्पनेन केवलं चैव तद्व्यवशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तद्व्यवृत्ति

न.प्र.
२०

ह्यवाधुषप्रत्यक्षसामग्रीताः साक्षात्कारोत्पत्तौ वाधुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ ननेतावता साक्षात्कारोत्पत्तावयवनिर्विक
ल्पकमिद्विधितत आह। तदेव चेति। घटत्वज्ञानग्रन्थकाले तातापमानं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः। अस्माकं नैपायिकातां
निर्विकल्पकामिकज्ञानमिति भावः ननु रक्तोत्पत्तिरित्याद्यं घटत्वज्ञानाभावाज्जायमानं घटज्ञानं निष्प्रका
रकमेव भविष्यतीति सिद्धं निर्विकल्पकात्मकज्ञानमिति भावः ननु रक्तोत्पत्तिरित्याद्यं न केति संशये। कल्पविशिष्टं रक्तं
एवावगाहितानानुद्वादिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिप्रतिविशेषणतावत्त्वे रक्तप्रकारकनिर्णयत्वेन। हेतुताया
आवश्यकत्वात्तत्परं रक्तज्ञानग्रन्थकाले रक्तविशिष्टपुरुषज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाह्यत्वेन। विशिष्टपुरुषप्रतिविशेषण
ज्ञानस्य हेतुतया। न च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयताशालिं बुद्धिप्रत्येकविशेषणतावत्त्वे रक्तप्रकारकिने
र्णयस्य हेतुत्वेन रक्तज्ञानग्रन्थकाले विशेष्यविशेषणतां तादृशविशिष्टतां तादृशमिति न्यायेन रक्तविशिष्टज्ञानानुत्पत्तिरित्या
यन। हेतुत्वमावश्यकमिति न्यायः। तत्राह। तेषां पितृत्वोत्पत्तिरित्यायेन विशेषणविशेष्यद्वयसंनिकर्षादेव विशिष्ट
प्रत्यक्षोत्पत्तेः। अनुमित्यादेतुपराप्रतीतिरिति न्यायः कदापि न शयेन मीमांसक आशंकते। न चिति हेतुतासिद्धौ वि

70

किं एतान् प्रति हेतुतामिति । सर्वमेतन्निर्विकल्पादि साधनं । एवं स्यात् । पूर्वं कल्पयेत्तस्य युक्तिकं स्यात् । तत्रैव वैति । विशेषण
 ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्व एव वैत्यर्थः । मानमिति । विशेषणविशेषो द्विपसन्निकर्षादेव तदुपपत्तेस्तत्र प्रमाणाभावर्यः ।
 प्रमाणाभावस्य च प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथ्यतिरेकाभाप्राप्तिरिति । विशेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानसत्त्वं विशेष
 णज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभावर्यत्वं ह्यन्यथ्यतिरेकाभाप्राप्तिर्यः । तदवधारणात् । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य हे
 तुत्वावधारणात् । यथा अन्यथ्यतिरेकाभां हरे घटकणत्वग्रहस्तथा प्रकृते पातिभावः । न नूनं केवलमन्यथ्यतिरेकावे
 चकारणात्तादाहो अतिप्रसंगात् । अविलम्बमथासिद्धत्वाव्यतिरेकावेका प्रकृते वविशेषणविशेषो द्विपसन्निकर्षावि
 शेषणज्ञानस्याप्यसिद्धत्वात्तथाविधयोक्तयोः संबन्धस्तत् आह विलम्बमिति । अनुसंधेय इति । कदाचित् घट इति स्वरूप
 तो घटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचित्त्वजातिमानिति जातित्वरूपेण घटत्वप्रकारकज्ञानस्योत्पत्तिरिति निपमनिर्वाहयस्वरू
 पतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानत्वेन जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति वजातित्वेन घटत्वज्ञानस्य हे
 तुतायाः अवश्यकतया विशेषणज्ञानस्य हेतुतामिति सिद्धिः । अथ घटत्वज्ञानसत्त्वे विकदाचिद्व्यं घटत्वाकारकघटत्वप्रका

त.प्र.
२१

एकज्ञानस्य कदाचिद्विषयस्य दृष्टिप्रमाणकारकस्य दृष्टविशेषकज्ञानस्योत्पत्त्या तन्निर्वाहयानापत्त्या तत्तत्ज्ञाने अदृष्टविशेष-
 सस्यैव नियामकत्वमावश्यकं तथा च प्रकृतेऽपि अदृष्टविशेषेणैव न तथा विधकादाविकृता न दायोपपत्तेरलं विशेषण-
 ज्ञानहेतुत्वेति चेत्तमेवं तत्रागन्तव्यभावेनादृष्टनियामकत्वकल्पनेऽपि प्रकृतेर्दर्शितोत्पत्तिर्न संभवेददृष्टविशेष-
 सनियामकत्वकल्पनायाः अनापत्त्यात् एकत्रादृष्टनियामकत्वकल्पनादसंभावितस्यैव नियामकत्वकल्पने कार्यका-
 रणभावमात्रोद्देश्यपत्तेरिति ननु तथापि स्वहृत्पतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं नाम घटत्वांशोऽन्वयप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धि-
 त्वमत्रवर्तमानित्वाद्विभासकसामग्र्यसत्त्वे जायमानं ज्ञानं घटत्वांशोऽन्वयप्रकारकमेव स घटे तदंशो जातित्वाद्विभासकसामग्र्य-
 सत्त्वे च घटत्वांशोऽन्वयप्रकारकमेव जायत इति तादृशधर्मस्वनीलेता घटत्वादिवदर्थसमाजगृह्यत्वे तजसमानवच्छेद-
 कत्वात्कथं तादृशज्ञानं प्रतिस्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा विशेषणज्ञानहेतुत्वं सिद्धिरिति चेन्न जातित्वभा-
 सकसामग्र्यसत्त्वेऽपि जातिमान् घटा इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिपुण्यात् घटत्वांशो निवर्द्धिन्प्रकारात्ता शालिज्ञान-
 त्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं तद्वर्द्धिन्प्रतिस्वरूपतो घटत्वाज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनविनाऽप्यपत्तिवामा

तम
२१

संभवादिति ननु नित्यत्वावर्जनापत्त्यपि विशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यं तत्र च तत्त्वत्वं धर्मप्रति-
 योगित्वं वा प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकसंबन्धेन घटादिमत्त्वेऽसंविनिगमनाविरहितत्वेऽनित्यत्वं निधर्मस्या-
 पिकार्यतावच्छेदकत्वेऽतिविरहात् अथैवं कारणत्वा नुपपत्तिः कारणत्वं हि कार्यं अवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्य-
 धिकारणदेशनिष्ठाभावेऽप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वं तद्वद्विधिकायाः कालेऽप्यतिविदुषा अवहितपूर्वक्ष-
 णावच्छेदेन दृग्भावसत्त्वात् कारणत्वा नुपपत्तिरिति तत्कार्यं अवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्कार्यधिकारणस्य भावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकधर्मत्वं वाच्यं तथा सति घटत्वावच्छिन्नप्रतिगमनसत्त्वेनाविकारणप्रसंगपर्यत्किं विदुषा अवहि-
 तपूर्वक्षणावच्छेदेन काले तस्य सत्त्वात् तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्यत्तात्तजस्य क्लृप्तेन घटत्वात् तत्कार्य-
 धीयवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्कार्यधिकारणस्य भावेऽप्येव वाच्यं एवं च नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नयावद्यत्तयत्तेऽपि प्रविष्टतया तदवहितपूर्वक्षणाप्रसिद्धिरिति चेन्न कार्यकारणभेदे-
 न कारणतायाभिन्नतया प्रकृतेरित्यप्यपत्तिरिति कथं तन्नामेव तजस्य क्लृप्तेनोपादानात्तत्साधारणरूपेण कार्यत्वेऽपि

न.प्र.
११

एकज्ञानस्य कदाचिद्विज्ञानघटत्वमित्याकारकघटत्वविशेषकज्ञानस्योत्पत्त्यात्तन्निर्वाहयानापत्त्यात्तत्तत्ज्ञानेऽदृष्टविशेष
स्यैव नियामकत्वमावश्यकं तथा च प्रकृतेऽपि अदृष्टावेशे वेगो वनया विधकादाचित्कज्ञानदायोपपत्तेरलं विशेषमा
ज्ञानहेतुत्वमिति चेत्तमेवं तत्रास्यं तदाभावेनादृष्टनियामकत्वकल्पनेऽपि प्रकृतेर्दर्शितोत्पत्तिर्न संभवेददृष्टविशेष
नियामकत्वाकल्पनायाऽशुभापत्त्यात् एकत्रादृष्टनियामकत्वकल्पनादसंभावितस्यैव नियामकत्वकल्पने कार्यका
रणाभावमात्रोद्धेयपत्तेरिति ननु तथापि स्वहृत्तुल्यं घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं नाम घटत्वांशोऽस्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धि
त्वमवचेत्तातित्वादिभासकसामग्र्यसत्वे जायमानं ज्ञानं घटत्वांशोऽस्य प्रकारकमेव न घटेतदंशो जातित्वादिभासकसामग्र्य
सत्वे च घटत्वांशोऽस्याप्रकारकमेव जायत इति तादृशधर्मस्पर्शनीलेतरघटत्वादिवदर्थसमाजप्रसक्तत्वेन जन्मतानवच्छेद
कत्वात्कथं तादृशज्ञानं प्रतिस्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा विशेषमाज्ञानहेतुत्वमिति सिद्धिरिति चेन्न जातित्वभा
सकसामग्र्यसत्वेऽपि जातिमान् घट इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्ध्युदयात् घटत्वांशो निवर्द्धिः प्रकारात्ता शान्तिज्ञान
त्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं तदवच्छिन्नं प्रतिस्वरूपतो घटत्वाज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनविनाऽप्यपत्तिरप्या

[illegible]

कारणत्वे वा बाधकाभावात्। एवं समवायकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन विशिष्टज्ञानत्ववत्त्वकार्यतावच्छेदकत्वे
न नित्यसाधारण्यभावाच्च वस्तुतस्तु जगत्प्रत्यक्षमात्रवन्निवेजासंस्वीकृतमविज्ञानीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यवच्छे
दकत्वात्। काष्ठसत्त्वादिना संकायार्थनिर्विकल्पके पितृहेजात्पत्नीकाः। अतएव जन्मधीजन्ममात्रवन्निष्पत्तादृश
वेजात्माभावाज्जन्मसाक्षात्कारादुक्तसाक्षात्कारलक्षणाया व्याप्तिरिति पराज्ज्ञानत्वनिर्विकल्पकसाधारण्येन ज
न्मधीजन्ममात्रवन्नत्वाभावात्। मातृमानसाद्यनित्यभावाच्च तत्संज्ञातोमानसाद्यनित्येन जन्मतेर्विशेषणाय त्वादृ
शुक्तत्वादिति हि क्वा निर्विकल्पकंतिरूपकप्रमाणसंविक्लपकंतिरूपयति। वेदेष्विष्टावगाहानि। संबंधविषयकमि
त्यर्थः। ननु इदं द्वयसंबन्धविशेषणतत्पक्षकारणवत्त्वाच्च निर्विकल्पके पितृसंबन्धभावे बाधकाभावात्तस्यापि वेदेष्विष्टावगा
हितमस्तीति व्याप्तिरित्यसाक्षात्साहचर्यकारकंवेति। किंचिन्निष्पत्ताकारताशालीत्यर्थः निर्विकल्पके च प्रकारतया
घटत्वादेरभावाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु वेदेष्विष्टावगाहोपसंस्पर्शप्रकारेण वेदेष्विष्टावगाहोपसंस्पर्शः। किंचि
न्निष्पत्ताकारकविषयताशालित्वमिति पर्यवसितोर्थः। ननु किंचिन्निष्पत्ताकारताशालित्वमपि वक्तुं शक्यतएवेति

तत्कुतो नोक्तमित्यतः। एतत्तथेवाह। सप्रकारकमिति। इदमुपलक्षणां। किंचिन्निष्पत्तिविशेषणताशालित्वमपि बोध्यं।
ननु सप्रकारकमित्यत्र प्रकारान्तिरेकात्किंतत्त्वकारणमित्यतस्तन्निर्हयति। प्रकारताचेति। ज्ञानेति। निरूपितत्वं
सप्रमर्थः। घटत्वादेरिति। निरूपितत्वं सप्रमर्थः। ज्ञाननिरूपितो घटत्वनिर्हो विषयताविशेषणार्थः। विषयताविशेषणमिति। वि
शेषणताया विषयताप्रकारताया विषयतासां सांगिकविषयतारूपत्रिविधविषयताभेदस्यार्थः। ननु किंतु द्वयत्वम
तत्राह। विषयताचेति विषयेति। घटो ज्ञानविषयः पदो ज्ञानविषयः। ननु गतप्रतीति साक्षिकस्यार्थः। स्वहृदसंबन्ध
विशेषणमिति। ज्ञानविषयस्वरूपसंबन्धस्यार्थः। ननु विषयतायाः स्वरूपसंबन्धसांगिककर्तृभावी नमते तस्याः ज्ञानस्वरू
पत्वं विषयस्वरूपत्वं वा न तावदाद्यः। ज्ञानस्वरूपत्वे घटभूतत्वमिति विषयतया। येन घटवद्भूतत्वमिति ज्ञानोत्तरं घटमि
ष्टप्रकारकनिरूपितभूतत्वमिति विशेषणताशालित्वज्ञानकान्तिरनुपपत्त्या यदुक्तं तल्लिख्यप्रकारकानिरूपितं घटमिति वि
शेषणताशालित्वज्ञानकान्तिरनुपपत्त्या यदुक्तं तल्लिख्यप्रकारकानिरूपितं घटमिति वि
शेषणताशालित्वज्ञानकान्तिरनुपपत्त्या यदुक्तं तल्लिख्यप्रकारकानिरूपितं घटमिति वि
शेषणताशालित्वज्ञानकान्तिरनुपपत्त्या यदुक्तं तल्लिख्यप्रकारकानिरूपितं घटमिति वि

न.प्र.
२४

[illegible]

१५

मैत्राभावेयिसविषयककचकधातुसमप्रियाहास्तलेविषयत्वंगोणमेवकर्मत्वमितिनातुपयन्तिरितिदृश्यं।
 ननुतन्मतेअभावाज्ञातइतिप्रतीत्याअभावेयिज्ञाततायाअवश्यमंगीकारात्समवायिकारांविनाभावकार्ये
 तत्संभवइतितमिमियमःतथावनष्टदृष्टलेविनातुपयन्तिरिततआहसंक्षेपइति।समवायस्यातिपेक्ष
 सत्तेनंगीकारादिलक्षणास्वरूपसंबन्धेनस्वाश्रयत्वमेवसमवायिकारात्संबन्धविलक्षणासंबन्धेनस्वाश्रयविना
 तस्यानुपयन्तिरितेवतिपमः।अभावास्तलेविलक्षणासंबन्धेनस्वाश्रयत्वमभावस्यांगीक्रियतेविलक्षणासंबन्धेन
 स्वाश्रयदृष्टातत्वावनष्टदृष्टलेअनुपयन्तिर्जीगहकैवेतिभावः।स्वप्तावष्टमेतेदूषणमित्याधिकेचित्।वस्तु
 तस्तुगोणकर्मत्वेनाप्युपयन्तिरितिपेक्षज्ञाततायाप्रमाणाभावात्तद्वत्त्वविषयतायादौवदूषणंसाक्षात्प्रकारता
 नविषयताविशेषःकिंतुप्रतियोगित्वमेवेत्यांकर्तृणांकेसांचिन्मतमाह॥अनेलित्यादिनाभासमानंयद्वैशिष्यं
 संबन्धस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः॥पुरुषेइतिज्ञानेविदुस्प्रकारंत्वावन्तिःसंयोगप्रतियोगित्वस्यदंडेसत्वात्अ
 गोभासमानेतिज्ञानेचदंडप्रतियोगिकसंयोगास्याभावात्तद्विनापि॥प्रतियोगित्वंस्वरूपसंबन्धविशेष

न.प्र.
२६

निष्पन्नमिति संज्ञा इति तन्मतेति कर्तुमाहानपुनरिति। चक्षुर्गदियत्रमिति। चक्षुर्गदिकमेव पामिति नपुनरित्यवयं। प्रा
चपदेन ज्ञानलक्षणादिवच्छेदः। तथा च चक्षुर्गदियाणां विना विज्ञानलक्षणादिसहकारकत्वाविम्वनसा ज्ञानजननाने
पामदिसहकारित्वमावश्यकं। उपरिर्हितनिष्पन्नलोकिकप्रत्यक्षलक्षणेति भावः। ननु ज्ञानलक्षणासहकारोपमनसा
ज्ञानजनने मानाभावस्तथाह। स्मृतेति। संसर्गोपायासंबन्धग्रहादिसर्थः। ननु पामसंसर्गग्रहेकाक्षतिरित्याह। कथ
ममथेति। अथ ज्ञानलक्षणासहकारोपमनसा स्मृतपदार्थानां पामसंसर्गग्रहेदिसर्थः। कविकाया इति। कविना स्म
तिविषयीभूतपदार्थानां पामसंसर्गग्रहेकायां वाच्यते नामथा वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्। तथा च तदस्वीका
रे संसर्गग्रहाभावेन कायाचनोच्छेदप्रसंग इति तत्स्वीकारावश्यक इति भावः। इदमुपलक्षणां लोकिकसन्निकर्षविनापि
घटोनास्तात्यादावभावो घटस्य भानात् एवं सौमेलो किकसन्निकर्षविनापि सुप्रसिद्धमिति वाक्षुषोदयावतस्वीकार
स्यावश्यकत्वमिति ध्येयं। लोकिकामतद्विषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिकिंविद्विषयत्वावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशा
लिज्ञानत्वेन हेतुनेति कार्यकारणभावो बोध्यः। कार्यतावच्छेदके लोकिकामतन्निष्ठविषयतायाथमिककिंविद्विषयलोकिक

राम
२६

कसन्निकर्षजमनिर्विकल्पकेव न्यामिवाः। कारणतावच्छेदके किंविद्विषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशात्तन्निर्विकल्पकोत्तरमु
पनीतमानापत्तिः। निर्विकल्पकस्याप्युपनायकत्वांगीकारे तु विषयताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुनेति बोध्यं। सामान्यलक्षणा
जमत्तानेन्यामिवावागं लब्धकहितोत्तरत्वं संवेदने कारणवैशिष्ट्यनिवेशे वा तद्विधर्मप्रकाशकज्ञानाजमत्तनिवेशे तद्व
निघटलवद्व्यत्वादिहृणानाधर्मप्रकाशकज्ञाननिहृणितजमत्तानामनुगमकहृणमावदिति। इत्येव कार्यतावच्छेदके लो
किकामतानिवेशे विनक्षतिरिति ध्येयं। योगजधर्मसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेऽनुभवमेव प्रमाणापत्तिः। योगिना
मिवादिना। योगिनां योगजधर्मसहकारोपमनसा चक्षुर्गदियाणां विनापि सर्वविषयकं लोकिकसाक्षात्कारोदयानस्य
सहकारित्वमावश्यकमिति भावः। प्रेयत्वादिना सर्वत्र प्रमेये चक्षुर्गदियाणां विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषय
कालोकिकसाक्षात्कारोदयानस्यापि सहकारित्वमावश्यकमिति भावः। स्वतंत्रमिति। वहि विषयकज्ञानजननक
सामग्र्यतपे ह्यमिसर्थः। अवाप्येति। अवाप्यविषयकज्ञानजननदिसर्थः। अवाप्यानीति। योग्यानीति शेषः।
तद्योग्येति। आत्मयोग्यगुणादिसर्थः। तदभावाः। योग्यगुणाभावः। तदतीति। अतन्मत्समवेतयोग्यगुणावृत्ति

त. प्र.
२७

जातिश्चेत्यर्थः सा चान्मत्त्वज्ञानत्वादिः तदेकमेति आत्मैकत्वपरममहत्तरी मागोचेत्यर्थः । इदं साक्षात्कारसामग्री स
त्वेन द्रुतसंख्या परिमाणादिग्राहकसामग्री अयिसत्वात् इदं साक्षात्कारसंख्या परिमाणो विषयकत्वेन यत्नेनात्म
मानसेतयो रयिमानसंभव इति भावः । न योग्ये न लौकिक मानससाक्षात्कारविषयभूते इत्यर्थः । अत्र च मनः संपुक्त स
मवाय रूपकारणात्वात् तानादीनामिव तयो रयिमानसेकाधकाभावः न च तथा सति संस्कारादीनामयिमानसत्वाय
न्तिः सामग्री सत्वादिति वाच्यं । तत्रानायासां संस्काराणां प्रातिस्विकरूपेणाविजातीयगुणत्वेन वा प्रतिबंधकत्वं कल्पना चे
द्दसंख्या परिमाणयो रयि प्रातिस्विकरूपेणाप्रतिबंधकत्वे प्रतिबंधकतावच्छेदकवैजात्यस्वीकारेणो रवा ज्ञेयत्वत्वेन
किं विद्वाधकं । न च ज्ञानादियोग्यगुणोद्येव संस्काराणां वृत्तवैजात्यस्वीकृत्याविजातीयगुणविषयकमानसं प्रतिविजातीय
गुणत्वेन हेतुत्वात् । न च वैजात्यस्य तत्संख्या परिमाणयोः स्वीकारेणो रवा ज्ञेयत्वमित्येवमिति वाच्यं । मनः संपुक्त स
मवायेन विजातीयगुणो विनापि आत्मत्वमानसजननादिजातीयगुणास्वविशेषसामग्रीत्वा संभवेन सामान्यसामग्री व
त्वात् संस्कारादिज्ञानापत्तिगणाय विजातीयगुणाभेदेन हेतुताया आवश्यकत्वात् आत्मत्वमानसे आत्मत्वत्वेनापि

राम
२७

हेतुत्वं कल्पयित्वा सा मा ममाग्र्या कले जनानां ये विजातीयगुणात्मत्वयोः सतास्य सहकारित्वकल्पनेन संस्कारप्र
मभाषति वारोत्तमिगोत्तरेष्वपि विजातीयगुणाभेदेन कारणात्मत्वयोर्वैचित्तादिति कोः प्रसङ्गलीकारकोवि
नइत्यस्वा सदाकारुतइत्यनेन सूचितः इत्यमिति॥ आत्मनः आत्मसमवेतगुणानां च मनसो योगत्वे इत्यर्थः॥ यथा आत्मा पुरुषो
तरीया आत्मा तद्गुणाश्च यथात्मसमवेतगुणाश्चेत्यर्थः॥ चकारेण गुणसमवेतजात्यादीनां तद्भावानां च समग्रहः॥ समाधत्ते न
ति॥ यद्यप्येतत्पुरुषोत्तरीयमनसोऽयोग्यत्वात्॥ आत्ममानसत्वावच्छिन्ने प्रतिविजातीयमनःसंयोगत्वेनात्मसमवेतमा
नसंप्रतिविजातीयमनःसंयुक्तसमवायत्वेन च॥ आत्मसमवेतसमवेतमानसत्वावच्छिन्ने प्रतिविजातीयमनःसंयुक्तसमवे
तसमवायत्वेनेत्यादीनां कार्यकारणभावकल्पनात्पुरुषोत्तरीया आत्मा तद्गुणमनसोऽसंयोगो च वैजात्यानभ्युपगमेन तत्प्रत्य
क्षायति॥ इति भावः॥ गृह्येति॥ यामाग्रादिषु चक्षुःसंयोगसत्तादिति भावः॥ तेषां यामाग्रादीनां चक्षुःयोग्यत्वादिति॥
चक्षुर्जनलौकिकसाक्षात्कारयोग्यत्वादित्यर्थः॥ वक्ष्यमाणलौकिकवास्तुव्याप्तप्रसक्त्यादिति भावः॥ प्रहृदितादि॥ इत्यहं
निलौकिकविषयतासंबन्धेन वास्तुसंप्रतिसमवायेन प्रहृतत्वेन एवमुद्रतरूपत्वेन च हेतुत्वेत्यर्थः॥ यथा मातो प्रहृताभावात् आ

शीलेन च हेतुत्वात् न तस्य स्यात् निति भावः समासतः बहिर्द्वयप्रत्यक्षत्वात् किञ्च प्रतिपन्नं तद्वत्त्वेन हेतुत्वात् तत्त्वविप्र-
 त्यक्षोपि हेतुत्वात् न तस्य स्यात् निति भावः प्रत्यक्षमिति दृष्टोपपत्त्या कर्मणो मात्तयादिप्रत्यक्षं यतिनेनेत्यादिना प्रभावादिना न च प्र-
 भाविते तस्योपपत्तिरनेन प्रभावात् पत्तमेवेनेतु द्रव्यत्वमिति वाच्यं तदस्य प्रमाणानुसारेण तदुक्तत्वादिति प्रमाणतत्त्वमिति दि-
 ययोग्यगुणानाह गुणाश्चेत्यादिना त्वोयोग्यादिति शेषः शुभोयोग्यस्य ह्यस्यावित्त्ववाग्रहप्रसंगाद् दयानिर्दिष्टा इति
 महदुभूतस्य शीवन्मात्रेति तन्मात्रं हन्तित्वं चादितरा हन्तित्वे सति तद्वन्तित्वं महदुभूतस्य शीवन्मात्रेति सामानाधिकराने
 न महत्त्वविशिष्टो भूतस्य शीवन्मात्रं ननु च शुभोयोग्यादिति व्यर्थमतश्च अतएवेति अतएवाच शुभोयोग्यत्वविशेषणा
 देवाकाशमिति वायुपीमाणास्य चक्षुर्योग्यत्वादिति भावः ननु उभूतस्य शीवन्मात्रे तस्य शुभोयोग्यात्वात्वात् प्रमित्यत्वात् नैव
 तस्य स्यात् निति काणोक्तं महदित्यादिविशेषणो नेत्याह नवेति तथा च प्रभावादिमाणास्य चक्षुर्योग्यत्वात् तस्यावित्त्वच प्रत्य-
 क्षा यति तत्तद्विशेषणमावश्यकमेवेति भावः न च चक्षुर्योग्यत्वविशेषणो नेव प्रमाणानुसारेण अत्र पृथक् महदिति
 विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं त्रुटिपीमाणास्य शीवन्मात्रात् यप्रकृष्टमहत्त्वपातयानदुपादानस्य अवश्यकत्वात् तन्मात्रं पद

राम
२८

या हन्ति माह नकाशेति उभूतस्य शीवन्मात्रा हन्तित्वात् उभूतस्य शीवन्मात्रा हन्तित्वात् तथा च नतिरनरा हन्तित्वं पतन्मा-
 नं हन्तित्वं तस्येति भावः तत्रादिप्रभावादि कर्मवेति तस्योपादृष्टस्य प्रवेतं कर्मत्वकृत्वा यतिमर्थं वायोरपि स्यात् न प्रत्यक्ष-
 यदित्तेदं शीयति मा मां स काशित्यादिना त्वयवात् त्ववप्रत्यक्षे ह्यस्य हेतुत्वात् केत्वेनेन लाघवात् माहिति महत्त्ववि-
 शिष्टो भूतस्य मित्यर्थः तस्योक्तकेत्वावप्रत्यक्षप्रयोजकं गोत्रात् प्रभावादिनकारणात् यउभूतस्य शीवन्मात्रे हेतुत्वावश्यक-
 तथा त्ववप्रत्यक्षं प्रतिपन्नं हेतुत्वे गोत्रात् अत इति उभूतस्य शीवन्मात्रावप्रत्यक्षप्रयोजकत्वादित्यर्थः बहिर्दिष्टेति
 आत्मप्रत्यक्षे वाभिचारवारणा यवहिर्दिष्टे जन्मत्वे निवेशः अतएव नित्यसाधारणमिति भावः तदभावात् उभूत-
 रूपाभावात् नैवमिति नवायोः स्यात् न प्रत्यक्षमिति भावः लाघवादिना बहिर्दिष्टे जन्मत्वे स्यात् लाघवात् लाघवा-
 द्वाकाशुषत्वेव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादिन्यर्थः अत्र मां स कोनामयमाशये आत्मप्रत्यक्षे वाभिचारवारणा
 यवहिर्दिष्टे जन्मत्वे स्यात् लाघवात् कार्यतावच्छेदकत्वे गोत्रात् उभूतस्य शीवन्मात्रावप्रत्यक्षप्रयोजकत्वात्
 तत्र च बहिर्द्वय आत्मा सत्त्वात्मानमविषयमत्वेति विनिगमनाविरहः अथ मूर्तप्रत्यक्षे लमेवेन कार्यतावच्छेदकं

त. प्र.
३०

संरसमवायिकारणातावच्छेदकतया च मूर्तत्वं ज्ञातिरिति चेन्न तथापि प्रभाषाः स्पर्शनकारणा यो भूतस्पर्शस्य स्पर्श
नं प्रति हेतुत्वावश्यकतया चाशुषलमेव रूपजन्यतावच्छेदकमप्येते न तु प्रत्यक्षत्वं वायोः प्रत्यक्षसंवेदनस्य संदिग्ध
व्यभिचारकत्वात् न दुर्गं परित्यज्य च निश्चिता व्यभिचारकं रूपं यद्वा साया व्यभिचारकेण कार्यत्वकल्पनाया मुयोगादि
ति। तथा च वायोः स्पर्शनेषां धकाभावः। साधिका च समीपेण संवेदो विहरतीत्यदि प्राप्तीति। न चाभूतस्पर्शनकारणो
नुमानाच्चातादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं। अथादिप्रतिसंधानं विनापि तादृशप्रतीतेर्जीयमानत्वात्। अन्य
था घटे स्पृशमातिप्रतीतेः नुमानादिनेषोपपत्तौ घटादीनामपि स्पर्शनोच्छेदोपपत्तिरिति। अत्राहुर्नैवाविकाः। का
रणाभावात् कार्यभाव इति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वं। तत्र च मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छेदं
प्रतिदुर्गतहपुत्वेनाहेतुत्वे प्रत्यक्षसामान्याभावे दुर्गतहपुत्वाभावस्यो दुर्तस्पर्शभावस्येति विशेषाभावकृत्प्रयोज
कत्वं वाच्यमिति गोरेवं मन्मते चोभूतहपुत्वाभावस्येति लाघवात् भूतहपुत्वेनाकारणत्वे च तद्विधिभावावस्य
प्रयोजकत्वाभावात् तत्तत्तुल्यमापश्यकमेव ननु न हि दुर्तस्पर्शत्वेन हेतुत्वमादाय विनिगमनादि। ॥ भव

तम
३०

मते वायोऽपि मन्मतेपि प्रभाषाः प्रत्यक्षानं कादिप्रतिवेत्ता इह दुर्गं देहे विहंगम इत्यत्र प्रभाषं लस्ये कोपी देश
तया न स च प्रत्यक्षानं कोरुह विहंगम इति प्रतीत्यनुपपत्तेः। संयोगप्रत्यक्षेण वदश्रवणप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। एवं सं
योगविभागलिंगकं च दृग्गोप्यनुमानेन स्यात्। न च पूर्वोक्तदृशयोः च दृग्दृश्यत्वं भातुं पलं भाषां संयोगवि
भागयोः नुमानाच्चाभावात् नुमानाप्रतिवाच्यं। प्रभाषं दुर्लभ्ययोः भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वात्। तस्मात्प्रभाषाश्चाशु
षांगिकारणावश्यकत्वाद्भूतस्पर्शत्वेन कारणात्वात् संभवः। न च मूर्तप्रत्यक्षत्वस्य नित्यसाधारणत्वं यं जस
तावच्छेदकत्वमिति वाच्यं। समकालिकविशेषणतो भयसंबंधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात्। एवं न्या
सिद्धे कार्यकारणभावे वायो ह्यभावेन तत्प्रत्यक्षमिति। वायुर्जीतातिप्रतीतिः नुमानादिनेषोपपत्तौ वा। घटा
दीचोभूतहपुत्वेन तत्प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वमेवेति। ननु गगनघटसंयोगस्पर्शनकारणाय विजातीयसंस्पर्शनं प्रति सा
मानाधिकार्यसंबंधेन स्पर्शनाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकतया वायोऽस्पर्शने वायुस्पर्शस्पर्शनानुपपत्तेः च
तुरागुकस्पर्शने व्यभिचारकारणयसति विजातीयत्वनिवेशः। वेजासंबंधे दृव्यावृत्तंगुणकर्मसाधारणानवप्रतिव

न.प्र.
३१

धनावच्छेदककोटौ विज्ञाताय सति स्पर्शमत्वनिवेशा-नानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति विज्ञाताय सत्वस्पर्शमत्व
योर्विशेषमाविशेयभावे विनिगमना विरहप्रसंगान्तरं संयुक्तसमवायह्यसामान्यसामग्र्या स्पर्शनाभावाभाव
रूपकारणविनायिकयुग्मं स्पर्शनिजनना-नस्य विशेषसामग्र्यत्वासंभवेन त्वकसंयुक्तसमवायसामान्यसामग्र्या वला
द्वान्न घटसंयोगा स्पर्शनापत्तेर्दुर्गत्वाच्चानवस्पर्शस्पर्शने प्रतिस्पर्शत्वेनापि हेतुत्वकल्पयित्वा सामान्यसामग्र्या द
यसमवेतस्पर्शनत्वावच्छिन्ने जननीये स्पर्शनाभावाभावस्पर्शयोः सतास्य सहकारित्वकल्पना-नानुपपत्तिरि
ति वाच्यं तथा सति प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ स्पर्शमत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च योः प्रत्यक्ष
त्वादिप्रतेगोरादिनिवापुप्रत्यक्षस्वीकार्योचित इति चेन्मैकांशदशप्रतिबंधकाभावं विनापि त्वसंयुक्तसम
वायेन द्वयत्वस्पर्शनिजनना-नस्य विशेषसामग्र्यत्वासंभवेन सामान्यसामग्र्या वलात् नान्न घटसंयोगा स्पर्शनापत्ते
र्दुर्गत्वात्तासन्नि-नस्पर्शने प्रतिस्पर्शत्वेनापि कारणात्वं कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्या फले जननीये तादृश
प्रतिबंधकाभावसन्नि-नयोः सतास्य सहकारित्वकल्पनादापत्तिरिति गोरावातातदपेक्ष्य गानध

राम
३१

दसंयोगा स्पर्शनिवागाय स्पर्शनाभावविशिष्टविज्ञाताय सत्वेनैव तादृशमेव प्रतिबंधकत्वे चित्वा ताविज्ञाताय सत्वे
स्पर्शनाभाववैशिष्ट्यवसामानाधिकार्यघटितसामानाधिकार्यसंबंधेनानवविज्ञाताय सत्वस्पर्शनाभावयोर्भि
योर्विशेषमाविशेयभावे विनिगमना विरह इति वाच्यं विज्ञाताय सत्वविशिष्टस्पर्शनाभावत्वेन प्रतिबंधकत्वे सामा
नाधिकार्यस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधतया गौरवात् स्पर्शनाभावविशिष्टविज्ञाताय सत्वेन प्रतिबंधकत्वे तु ता
दृशस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकतया तावकात् प्रतिबंधकतावच्छेदकं च स्पर्शमस्पर्शनत्वात्तेन योः प्रत्यक्षत्वे विन
नस्पर्शस्पर्शने यमिवा-नच तादृशप्रतिबंधकाभावं विनापि कयुग्मं स्पर्शनिजनना-नस्य विशेषसामग्र्यत्वासंभवेन
सामान्यसामग्र्या वलाद्वान्न घटसंयोगा स्पर्शनापत्तिरिति वाच्यं स्पर्शस्पर्शने प्रतिस्पर्शत्वेनापि हेतुता कल्पनेन सामा
न्यसामग्र्या फले जननीये स्पर्शने शविधप्रतिबंधकाभावायोः सतास्य सहकारित्वोपायान्न च प्रतिबंधकतावच्छेदकको
टौ स्पर्शमत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च योः प्रत्यक्षत्वात् नैकांशो गौरवात् कयुग्मं स्पर्शनास्वीकार्योचित
इति वाच्यं वापुप्रत्यक्षत्वात् नैकांशो प्रकाशं तादृशत्वाद्यवसंभवात् तद्यदि यामावादिघटितसन्निकर्षवलात् तद्व

न.प्र.
३२

लस्यार्थनकारणाद्यद्वयसमवेतस्यार्थनप्रतिलक्ष्यं युक्तस्यार्थनसमवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तत्र चातुण्यकस्यार्थ
नेवाभिवाद्याकारणाद्यद्वयसमवेतस्यार्थनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेया तस्य च सान्निध्यसमवेतस्यार्थनत्वस्य कार्य
तावच्छेदकत्वमादाय विनिगमना विरहः कायोऽप्रत्यक्षत्वेन वा पुनरर्थस्यार्थनेवाभिवाद्याकारणाद्यद्वयसमवेतस्यार्थनत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वसंभवेन सान्निध्यसमवेतस्यार्थनत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया विनिगमनविहासंभवात् न चे
वमसन्निकृष्टगुणकर्मस्यार्थनोपनिमित्तिकाचोऽप्यत्र यद्यपि तसन्निकृष्टादित्यादिप्रत्यक्षकारणापत्तितात्तयस्य
स्यार्थनप्रतिसामानाधिकरण्यासंबन्धेन त्वत्संयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्ववश्यकतया तेनैव सन्निकृष्टगुणकर्मस्यार्थ
नोपनिवारणसंभवात् न चेवं त्वत्संयुक्तसमवायहेतुतायामेव ताभावादेन तत्कार्यतावच्छेदके विनिगमनाविरहो
वाप्यप्रत्यक्षतावादिप्रत्यक्षसमेतेति वाच्यं अत्र सन्निकृष्टद्वयत्वादिस्यार्थनकारणाद्यत्वं संयुक्तस्यार्थनत्वसमवायत्वे
न सान्निध्यसमवेतस्यार्थनत्वावच्छिन्नप्रतिहेतुतात्तरेव द्वयसमवेतस्यार्थनत्वमादाय न विनिगमनावि
रहः कायोऽप्रत्यक्षत्वेन वा पुनरर्थस्यार्थनेवाभिवाद्याकारणाद्यद्वयसमवेतस्यार्थनत्वमादा

गम
३२

विनिगमनाविरहेणानंतपुरुषमेवमिन्नानंतसन्निकृष्टहेतुत्वकल्पनायनेकीयोऽप्रत्यक्षत्वांगीकारावोचितः एतन्मते
उक्तद्वयस्यार्थनत्वनिवेशेन स्यार्थनत्वेन द्वितीयहेतुत्वं हेतुत्वकल्पनेन च किं यद्वा वसंभवे विपुरुषमेवमिन्नसन्निक
र्षहेतुत्वकल्पनापेक्षया लाघवानादिति सिद्धांतानुपायि यथा न व्याप्त्यसन्निकृष्टद्वयत्वस्यार्थनकारणाद्यपुरुषमे
वमिन्नसन्निकृष्टहेतुत्वं नोपेयते अपितु सान्निध्यसमवेतस्यार्थनप्रतिलक्ष्यवृत्तिप्रागभावे प्रतियोगित्वविशिष्टं यत्प्रत्यक्ष
निस्यार्थनविषयतासंबन्धेन तद्व्यक्तत्वसमवेतत्वसंबन्धेन कृतित्वेनैव कारणात्वं प्रवृत्तित्वं कालिकसंबन्धेनाप्यवका
प्यप्रत्यक्षत्वस्वीकारोपुरुषमेवमिन्नसन्निकृष्टहेतुतायां तत्कार्यतावच्छेदके उपदर्शितगोचरस्यानवकाशः तत्वेतुल्यत्वे वा
उक्तत्वनात्मानवकृतिकार्यतावच्छेदके द्वयसमवेतस्यार्थनत्वमादाय विनिगमनाविरहसंभवा इति वाच्यं भवन्म
ते स्यार्थनत्वनिवेशेन स्यार्थनत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च गोचरस्यातिस्फुटत्वात् वस्तुतस्तु यत्कथं प्रमाणकारणात्ताया इव कार्य
ताया अथ कल्पनात् द्वयसमवेतस्यार्थनत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वसंभवात् सान्निध्यसमवेतस्यार्थनत्वस्यैव वाप्यप्रत्यक्षतावा
दिप्रत्यक्षसन्निकृष्टकार्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः वस्तुतस्तु गुरुत्वाद्योतादियमप्रत्यक्षकारणापत्तेस्तत्तद्यत्तत्वेन प्रतिबंध

न.प्र.
३३

कलेगौरवा लाघवेन विषयत्वेनैव लौकिक प्रत्यक्षहेतुत्वं विषयत्वं वलौकिक विषयतया साक्षात्कारत्वेनैव वा तथा च तेने
वागनघटसंयोगास्पर्शनाकाराणां ननु रोधेन विज्ञातीयसत्त्वाशने प्रतिस्पर्शनाभावप्रतिबंधकत्वमिति तत्रा युस्यशस्या
शानुपपत्तिः न चेदं विषयत्वाभावादेव नो ह्यप्रत्यक्षकाराणो ह्यहेतुत्वमना वश्यकमिति वाच्यं घटादेः वाकादिना नो ह्यना
दशापो लौकिक प्रत्यक्षतापत्तेरुपहेतुत्वस्यावश्यकत्वादित्यलमनल्पजल्पनेन समवायानां द्वियत्वादि वैशेषिकमतं दृष्ट
यितुं तन्मतमुपमस्यति वैशेषिकास्तिति न प्रत्यक्षः नैद्विद्यतमलौकिक साक्षात्कारविषयः संबंधप्रत्यक्षेति संबंधत
स्य समवायसाधारणत्वादिति भावः ननु तादृशकार्यकाराणां भावकत्वात्ते मानाभाव इत्यत आह कथमस्येति मुमथा तादृ
शकार्यकाराणां भावकत्वात्ते न प्रत्यक्ष इति तत्रापि चक्षुःसंयुक्तसमवायह्यकाराणामेव न दृश्यसमवेतचक्षुषापत्तेरिति भावः
न चेति न हीत्यर्थः तथा हेतुतापत्तिरिति संबंधप्रत्यक्षे वा दशप्रत्यक्षत्वेन हेतुतापत्तिरिति घटाकाशसंयोगप्रत्यक्ष
पान्तिरेव मानमिति शांभुनिवृत्ते न चेत्तादृशोयेति दृष्टत्वादित्येवोपमानसमवेतत्वाभावाद्योग्यत्वेन स्याद नो गुरोति
योग्यत्वादिति घटाकाशसंयोगस्य वा योग्याकाशवृत्तित्वेनायोग्यत्वादिति भावः न चेदं वा युस्यशस्या शब्दप्रत्यक्षं न

राम
३३

सामंयोग्यतादिस्यत आह किंचेति लाघवात् संबंधप्रत्यक्षत्वादेः शक्यता लाघवात् लाघवेनैवोह संबंधत्वं हाति
संयोगत्वमप्यजातिह्यतया लाघवेनैव वेति भावः घाताया यगुणमाहा घाताया इति तदुक्तं धाते सोममंगधलादि
तयोः मंधां धत्वयोः अतस्त्वंगंधे प्रहत्यामानाधिकार्यविशेषणादेव उभूतत्वविशेषणाया इति माह न वेति असन
योग्यगुणमाहा सनेति अस्मा योग्यगुणमाह अवगोति ननु चक्षुःग्राहनां दृष्ट्याह कलेनि मीलितनयनस्यापि चक्षु
षापत्तिरत आह तस्य वेति सन्निकृष्टार्थमात्राह कत्वात् अस्मिन्निकृष्टार्थी आह कत्वादिति वाच्यमहकारिणो प्रत्यक्षे
जननीये अवेक्षणीयाः तथा चेद्विषयसंयोगादेरविप्रत्यक्षहेतुत्वमिति मालितनयनस्य प्रत्यक्षपत्तिरिति भावः ननु
इद्विषयत्वेनैव जस्यत्वादिना संकराज्जातित्वा संभवेन कथं दृष्ट्या लौकिक प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिद्विषयत्वं योग्यो हेतु
त्वमिति चेन्न इद्विषयनिष्ठे कलेषु वैजात्यं स्वीकृत्य विज्ञातीयं कलवत्त्वेनैव तत्तत्तुल्यता न च वक्षुःसंयोगादशापो
शने वागायत्वं कसंयोगादशापो वक्षुषवागायत्वं वक्षुस्त्वत्वं संयोगोश्चावक्षुषस्याशने हेतुत्वावश्यकतवेद्विष
यसंयोगादेः प्रत्यक्षसामासहेतुत्वे मानाभावा इति वाच्यं संयोगात्कलेष्वप्रत्यक्षसामानुतादेव वक्षुःसंयोगाभाव

ਨ. ੨.
੩੪

(३) कसंयोगाभावादिनां प्रयोजकत्वेनैन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनैन्द्रियसंयोगादेहेतुत्वाव
 श्यकत्वात्। अकारणविहासकार्यविहासप्रयोजकत्वात्। इन्द्रियसंयोगसंयोगेनैन्द्रियसंयोगादेहेतुत्वमिति विनिग
 मनाविहासिन्द्रियत्वेनावितत्वेतुत्वमिति। ननु सर्वेषामेवं सन्निकर्षाणां इत्यादि शङ्कते। आत्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तिः
 ॥ तत्र संयुक्तसमवायाभावात्। एवंरूपेणैव तत्र संयोगाभावादिप्रत्येकमेव इत्यादि शङ्कतावाच्यातत्र केन किं
 घृत इति पृच्छति। अथ केनेति। संयुक्तसमवायस्यागुणमात्रादकलेश एव होतव्यत्वात् स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकसंयोगा
 भावेन। अत्र संयुक्तसमवायस्य शब्दः सत्त्वात् आह शब्देनोति। जातिः इत्यादिः। संयुक्तसमवेतसमवायस्य शब्दे
 ३ सत्त्वात्। इत्यत्र होतानुपपत्तेः शब्देनोति। शब्देनोति। गुणविशेषणं। तत्र समवायेऽभावे वा तथा च पंचविधस
 न्निकर्षाभावेन विशेषणतयेव न ह्युद्भूतिभावः। तस्य शङ्काभावस्यैव तर्कः। अथेव तस्य घटाभावस्यैव तर्कः। ननु इन्द्रिय
 सन्निकृष्टविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता। तथा चरूपेण होतव्यत्वात्। ननु पण्यत्वात्। आह। इति इन्द्रियसन्न
 कत्वेति। षड्विधेति। इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता इत्यादि

गणको ध्या। इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषगतयाहृणादौ सत्ताभावग्रहसंभवाच्चानुपपत्तिरिति भावः बहुलात्। सं-
 युक्तसमवायादिभेदेन बहुविधत्वात्। ननु हृणादिग्रहार्थमवश्यमभ्युपेतया संयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्येव घटादिग्रहोप-
 पत्तेरलं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेपाशंकतेन कीर्तिता न प्रत्यासत्तिः न इव्याहकप्रत्यासत्तिः। मानाभावादिति शेषः। ननु
 घटादिग्रहावस्थानुपपत्तिरेवमानमत आह संयुक्तेति। तत्संभवात्संयुक्तसमवायासंभवात्तस्य आत्मनः। तथा कात्म-
 प्रत्यक्षे संयोगहेतुताया आवश्यकत्वेन तत्रैव इव्यप्रत्यक्षत्वमेव ज्ञेयतावच्छेदकमुपेयते इति भावः। ननु इव्यसमवेत-
 वास्तुत्ववच्छिन्नं प्रतिवक्षुः संयुक्तसमवायहेतुत्वेन तत्ताकोपपत्तेरलं वक्षुः संयोगहेतुत्वेनायदिकात्मप्रत्यक्षे-
 कूप्रत्यासात्मासतो इव्यप्रत्यक्षत्वमेव ज्ञेयतावच्छेदकमुपावृत्तिपतेतदासंयुक्तसमवायत्वमेव ज्ञेयतावच्छेदकमुपावृत्ति-
 तथा त्वेहृणादिकास्तुवानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्राधिकेति वाच्यं। तथा सति वक्षुः संयुक्तसमवायेनेव घ-
 टादिकास्तुकोपपत्तेर्न इव्यप्रत्यक्षत्वं ज्ञेयतावच्छेदकं साधकाभावात्प्रकृते वाधकत्वादिसत् आह संक्षेप इति। वक्षुः संयुक्त-
 समवायस्य घातुकादिरूपेण सत्ता न चास्तुवायने अक्षुः संयुक्तवास्तुवच्छिन्नमित्यसमवायत्वेन तत्त्वैतुत्वं वाच्यं। तत्र

त. प्र.
३५

श्रुतिवास्तुवे यमिवाकागायद्व्याससंवास्तुवत्सविज्ञातीयसंवास्तुवत्सकालज्जन्तवत्तवत्तुदेकतमपुत्रेयं। एवं च श्रुतिवा
स्तुवत्समं ह्रीततयावस्तुः संयोगहेतुत्ववत्सकालिह ३० संयोगप्रत्यासत्तेरिति। यामाहो महत्त्वं नाह्रीतिप्रत्ययात्
मागाविवधटे आलोको नास्तीति प्रत्ययात् यदेवैवस्तुः संयोगस्यावश्यकत्वाच्चस्तुः संवत्सविशेषात्ताया एकाभाव
याहकत्वादिति भावः महदुभूतेति। महत्त्वविशिष्टो भूतहृणविशिष्टालोकनिहृणितसंयोगः इत्यवास्तुवत्स
कारणमित्यर्थः॥ स इति महदुभूतहृणालोकसंयोगोऽत्यर्थः। न वेदमिति। एवं आलोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हेतुत्वे
तेजः संयोगाभावात्। तेजोऽप्रतियोगिकसंयोगाभावात्। स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकसंयोगान्भूयामादिति भावः। त
त्प्रभाप्रदायप्रभातिपप्रभायां दोषसंयोगस्यैव सत्त्वात् नो मणिप्रभादाविति। मतोः पार्थिवत्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादि
ति भावः। तनुमणिप्रभादौ सौगलोकसंयोगस्यैव सत्त्वात् न आहृश्यते चेत्। महो धकारूपनेन सौगलोकवत्त्वे
हः। अंधकारेण दादित्यस्यापत्तिवारणा यत् आलोकसंयोगस्य हेतुत्वमाहं॥ आलोकप्रत्यक्षे तु तत्तुत्वे मानाभा
वः। अंधकारेण तत्त्वस्योदकात् अत आलोकमिन्द्रियवास्तुवत्तुत्वाच्च तत्प्रत्यक्षे तत्त्वहेतुत्वमतो न यमिवाकागायद्व्यासं

राम
३५

कते अथेति। सुवर्गविति। सुवर्गस्यालोकमित्रत्वाभावेन तत्तवास्तुवत्सालोकसंयोगकार्यतावत्त्वे इकानात्रांतत्वादिति
भावः आलोकसंयोगादिति आलोकनिहृणसंयोगो हेतुमित्यर्थः। यत्र आलोकवति भूतत्वे यदानीतस्तत्र आलोकप्रतियो
गिकसंयोगाभावात् आलोकहृणिसंयोगत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः तस्यैव लोकसंयोगस्य हेतुत्वात् आलोकालोकमित्रो
भयवन्तितात्। एवं उक्तस्यालोकसंयोगस्यालोके यिसत्त्वे सुवर्गविति। तत्राप्यालोकाकाशसंयोगस्य सत्त्वादिति भावः।
अनिभूतेति। अनभिभूतं हृणं यत्तेति युक्त्या अनभिभूतहृणविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वस्यासुवर्गवित्त्वं संभवः। सु
वर्गहृणस्याभिभूतत्वात्। तथा चेद्व्यवास्तुवत्तुत्वाच्च तत्प्रति अनभिभूतो भूतहृणविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति
भावः। अथथा सुवर्गहृणस्यानभिभूतत्वे। इत्थांतेति। अंधकारेण दादौ सुवर्गसंयोगात् यदप्रदायनेति अनभिभूतत्वं
तस्येति भावः। वलवत्सज्जोतीयग्रहणकृतमप्रहणं वा मिभूयति। संप्रदायविदस्ति। आलोके ताद्व्यवास्तुवत् आ
लोकसंयोगस्य हेतुत्वे अंधकारे सुवर्गसाक्षात्कारात् पत्तिरित्यतः सुवर्गमित्रत्वमालोके विशेषात्। तथा च सुवर्गमित्रं
यत्तेजस्तद्विन्द्रियं सुवर्गं यदादिवत्तत्त्वमस्ते आलोकप्रतियोगिकसंयोगो हेतुः। अतो नो धकारे सुवर्गसाक्षात्कारे

न.प्र.
३६

तात्पर्यं कार्यतावच्छेदके गौरवमवाप्स्यसि। केचित्तु द्रव्यकाशेषे आलोकसंयोगस्य प्रभासंयोगत्वेनैव हेतुताप्रभा
संयुक्तसुवर्णादिव्यावृत्तिमिच्छन्सुवर्णसंयोगादिव्यावृत्तेनैव जातमुपेत्य विज्ञानीया लोकसंयोगत्वेनैव हेतुत्वमपि के
चित् आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन वक्षुःसंयोगे यदादिप्रहाणति तत्र आलोकसंयोगस्य वक्षुःसंयोगस्य वक्षुः
रानवच्छेदकावच्छेदेन सत्त्वादित्याशंकते तथापि आलोकसंयोगादेहेतुत्वे विषयास्वाभावावच्छेदेन तस्मै
पुन्येति आलोकसंयुक्तस्यार्थः। एवमेवेति। यदादिप्रहाणति तत्र आलोकसंयोगस्य वक्षुःसंयोगस्य वक्षुःसंयोगस्य वक्षुः
तावच्छेदकावच्छेदेन वक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादिभिर्भावः। अथ मूर्तयोः समानदेशात् विरोधात् यदादौ एकावच्छेदेन सं
योगसंवेद्येनालोकवक्षुषोऽसंभवात् लोकसंयोगावच्छेदकावच्छेदेन वक्षुःसंयोगाः कथमुत्पद्यन्ते इति चेन्न निवृत्तयो
रेव मूर्तयोः समानदेशानां कारणम्। आलोकवक्षुषोः तैजसत्वेन निवृत्त्याभावात्। न च तथापि लोकसंयोगस्य ३६
कारणतावच्छेदको विप्रविष्टत्वात् कारणात्म्यमिति वाच्यं। न च वक्षुःसंयोगत्वेन वक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छेदेनालो
कसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमिति विनिगमना विरहेण तस्यापि कारणात्वात्। न च लोकसंयोगविना विप्रविष्टत्वादेः संजननचोदः

अथ को प्रत्यक्षोऽयत्नः तस्य कारणात्म्यमिति वाच्यं। विज्ञातव्यकाशेषप्रत्यक्षेनालोकसंयोगस्य हेतुत्वादित्यादि सं
जनपुष्टीयवक्षुषव्यावृत्तेनैव हेतुत्वमिति केचित् जनाभावविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन हेतुत्वकाशेषवक्षुषो
वच्छेदेन प्रतिबंधकत्वेनैव भावत्वेन च कारणात् अजनाभावश्च स्वसंयुक्तवक्षुःसंयोगित्वसंबंधावच्छेदप्रतियोगिता को
आलोकसंयोगाभावे अजनाभाववैशिष्ट्यसामानाधिकरान्येन। आलोकसंयोगाभावश्च स्वसमानाधिकरणौ कत्वं
संबंधावच्छेदप्रतियोगिता को दोषः तिन संयोगस्याप्यव्यवहिते विनश्वरिते। स च विशिष्टाभावे क्वचिद्विशेषणाभा
वप्रयुक्तः क्वचिद्विशेषणाभावप्रयुक्तः। संजनपुंसः अजनाभावविप्रविष्टपुन्येति विशिष्टाभावः। आलोकसंयोगस्य ले
व आलोकसंयोगाभावविप्रविष्टपुन्येति पुन्येति प्रतिबंधकाभावसत्त्वमप्यहेतुविप्रविष्टत्वादिवास्तुवैयर्थ्याकारका
रणावच्छेदपुष्टीयत्वं निवेदनीयमिति। समवायाभावग्रहाण्येव विशेषणतो प्रत्यासत्तिरित्युक्तं तत्तु समवाया
भावयोः प्रमाणासत्तेरवसंभवतितरेवानेकाशंकते। स्यादेतदिति। समवायाभावग्रहाण्येव तैव तत्प्रत्यासत्तिरित्युक्तं
आह समवायेति। प्रमाणासत्तेरवसंभवतितरेवानेकाशंकते। स्यादेतदिति। समवायाभावग्रहाण्येव तैव तत्प्रत्यासत्तिरित्युक्तं तत्तु समवाया

स्वीकारासंभूतलेघटाभावइतिप्रतीतिरूपवेत्तेवेत्तस्वासादाहकिंवेति। आद्येतरधिकाराण्यघटाभावस्वरूपत्वे
इदानीमित्यनेनतमिहेतिशेषः। अन्ते॥ तदधिकाराण्यघटाभावस्वरूपत्वे। अन्वयवाति। घटेनातेपीत्यर्थः। नन्वतिरि
क्ताभावकारिमते घटे आनीते घटाभावोत्तरयतिनकागच्छतितस्यनित्यत्वादभावत्वाचेतिकुतो न घटाभाववजावृत्ति
ः। कथं वा भावाभावयोः काधिकाराण्यनित्यत्वं परिरोधः। तत्रैवोभयोः सत्वात्। अथ घटानधिकाराकालावच्छिन्नं
तेन द्रुतत्वादिकमेव घटाभावसंबन्धः। तथा च घटे कीते भूतत्वे अनेन संबन्धेन घटाभावस्याविद्यमानत्वाच्च घटाभावव
जावृत्तिः। घटाभावस्य तेन संबन्धेनाविद्यमानत्वाच्च न विरोधिता घटक संबन्धेन तदधिकाराण्यनित्यत्वं परिरोधवा
कातोपातिवेत्त। तद्विरुद्धिदृष्टान्ताया अनतिरेके विद्यमाना विशिष्टनिहृषिताधिकाराताया गुणोऽसत्त्वं गुणो गुण
कर्मत्वविशिष्टसत्तावानितिनप्रत्ययः। तथा स घटभूतत्वे पितृकालावच्छेदेन घटाभावधिकाराताया नैगीकारे न
घटाभाववजावृत्तिप्रसंगस्तस्मादाह किं वक्तव्यं इति। केचित्तु न नृणां विनाशशालिनी स कातिरिक्ताधिकारा
तोपेयते तस्याश्च घटे आनीतेनाशोपामेन न तद्वत्तावृत्तिप्रसंगस्तस्मादाह। तदसत्प्रतिक्षणं अग्रमाहोका

राम
३८

ये। प्रमते घटाभावधिकारातायां घटाधिकाराकालस्यावच्छेदकत्वात्पुण्यमेतानुपपन्नावाता। मइति। घटप्राभावे
घटध्वंसश्चेत्यर्थः। सर्वदेतिप्रागभावताशकालेध्वंसानुमित्तत्वात्तत्वेत्यर्थः। कपालमात्रं तदर्थ इति कश्चित्। अथ
प्रागभावकाले सत्यपि प्रतीतस्वीकारो कपालप्रतीतिरिति। कपालस्वरूपप्रागभावध्वंसोऽप्रतीतो कपालमपि
कथं प्रतीयेतात्र प्रागभावो न कस्यापि प्रतीतिः स्यात्। कस्याचित्प्रतीतेः सर्वमेव प्रतीयेतेति भा
वः। अथ कपालसत्त्वे इत्यर्थः इति कश्चित्। नन्वपि घटकालावच्छेदेन घटप्रागभावध्वंसाधिकाराताया अ
नभ्युपगमात्तत्काले तद्वत्तावृत्तिरित्यस्मादाह किं वक्तव्यं इति। उन्मादविनाशशालिनी स अधिकाराताया नैगीकृत
घटकाले घटप्रागभावधिकाराताया नाशानध्वंसाधिकाराताया अनुमते अनतद्वत्तावृत्तिरित्यस्मात्किंवेतीति क
श्चित्। तत्तत्पूर्वमेव दृष्टितत्वादेनाह। असाध्यत्वेति। इहाप्येतो व अग्रमात्रतन्निर्दिष्टासनधारणसमाधिकृतमनेक
विधं दुःखं कोपिनानुभूयादिति बोध्यं। तन्नित्यसुखाभिधौ च मुक्तित्वेन नासाध्यतायनित्यं आह संक्षेप इति। ते
अगन्तव्यकाराणां यनित्यसुखमप्यसिद्धं न वस्तुनित्यसुखे प्रमाणाभावे न नित्यसुखाभिधौ किंति मुक्तिलक्ष

न प्र
४०

सिक्तः। घटत्वादिरूपतादात्म्यं तादात्म्यत्वेनैव घटात्मनो भावप्रतियोगिता वहेत्कमिति लक्षणा समन्वयः। संयोगसंता
भावे संयोगात्तेनैव संबंधं तन्तुतादात्म्यत्वेनेति नानुपपत्तिः। अत्र ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिता वहेत्
कसंबंधे मानाभावः। न च संताभावस्यापि तथास्त्विति वाच्यं। संयोगसंबंधावच्छिन्नघटासंताभाववत्ताज्ञानेन सविमका
यादिसंबंधे तदवत्ताज्ञानोद्भासंयोगासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कथं ताभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वात् अ
संताभावस्य प्रतियोगिता वहेत्कसंबंधावच्छिन्नघटासंताभावस्य च नानासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वाभावे न
समवायेन घटत्ववत्ताज्ञानं प्रति घटात्मनो भाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतया सोमाभावस्य तथा नावच्छिन्नकत्वादित्य
खेदोपाधिरूपत्वमेव सम्यगिति स्यात्। आहुरित्यनेन सूचितं। तदुच्यते। अतो माभावात्सर्वथा। तथा च सोमाभावमि
भावत्वं संसर्गभावत्वमिति तद्वत्समापत्तिमावः। अत्र यद्यपि नास्तीति प्रतीतेस्तत्तत्तद्वत्सिक्तोः भावः संसर्गभावः। त
दतोऽभावः। अतो माभावः। अविच्छिन्नमुचितं तस्यापि नास्तीति प्रतीतेः। संताभावत्वविषयकत्वेनैवोपपत्तेरिति कसंसारं
भावत्वे मानाभावात्तयोक्तं सोपि संसर्गभावोपि। अत्र नास्तीत्यनुभवे तादिसुपे च निवृत्त्यादिप्रतीतिप्रदर्शने अ

राम
४०

संताभावध्वंसयोः प्रमाणाप्रदर्शनाय वतुल्यसंगोपितत्रिवेशादितो ध्याविनित्यत्वमात्रोक्तो गगनादो संसर्गभावत्वं
मात्रोक्तो वध्वंसप्रागभावप्रतियोगिताप्रतिष्ठापनोपायः। नैव नित्यत्वे चात्र प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं।
ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितायां प्रागभावस्य वध्वंसप्रतियोगित्वात्तत्रातिप्रसंगः। एकतामात्रोक्तो वासता अतिवापि
रिति ध्वंसोत्पत्तिमपि निति। उत्पत्तिमत्त्वमात्रोक्तो घटादौ अभावत्वमात्रोक्तो वासंताभावोद्भासिते वाप्रेवोपायो भव्योपाय
नो। अत्र घटासंबंधोत्पत्तिः। स्वाधिकारस्य प्रागभावप्रतियोगितासंबंधोत्पत्तिरिति वाच्यं। अथ स्वसंज्ञायोगस्य
प्रागभावोत्पत्तिनिर्भतेति वाच्यं। स्वाधिकारस्य प्रागभावध्वंसानधिकारसंबंधोत्पत्तिरिति वाच्यं। प्रत्यक्षयोगिकं नृपते तु कचि
दपि घटोपसमयसंबंधे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसंबंधोत्पत्तिरिति तदर्थः। स्वसंज्ञायोगस्य प्रागभा
वानधिकारसंबंधवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नधिकारसंबंधात्तात्त्विकमिति वाच्यं। सवध्वंसस्य ननु प्रतीतिरेव मानमत आ
ह। न हाति। ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वं वत्ताभावप्रतियोगित्वं सविद्यादिति भ्रमनिगूढं नृपते माह तत्प्रागभावश्चेति ध्वंस
प्रागभावश्चेत्यर्थः। अत्रैव प्रतियोगिताप्रागभावस्य वत्ताभावपदेन शास्त्रं। अत्र प्रतीतिप्रमाणावतिउभयवेति प्रतियोगि

कानविशेषात्ताप्रसासनिः किंतु वस्तुतः हितावत्तादिज्ञानासंभवाद्यथाऽनुमानादेः प्रमाणांतरात्तथाऽभावग्रहे कूप्रानां
संयोगादिसन्निकर्षाणामभावेनेद्विधादेर्गृह्यत्वासंभवात्प्रत्येवेद्विषयग्राहकत्वात् अथानिमीलितनयनस्याविधरा
द्विगृहापत्तेरित्यनुपलब्ध्यां प्रमाणांतराभावग्राहकत्वेनाह प्रत्यक्षीतथावद्यदाभावस्यानुपलब्धिहृदयप्रमाणजममा
नुपलब्धमेवज्ञानं न तु साक्षात्कारः साक्षात्कारत्वस्येद्विषयजमत्वव्याप्यत्वात् तत्रैवं निमीलितनयनस्याविधराभावग्रहाप
त्तिः स व्यामभावेति ह्यत इति नियमात् अभावग्रहो अधिकाराप्रत्यक्षस्य जनकतया तज्जननार्थमिदं द्विषयेभ्यसाह
तत्तावत्जनकतयाऽन्यासिद्धिमिद्विषयाभावग्रहे हेतुः ॥ न चाधिकाराप्रत्यक्षस्यापानयानतेन तदस्यासिद्धिः च
योग्याप्ययोग्योऽन्यासिद्धिसंभवात् अस्यावस्तुः सन्निकर्षाणवस्तुषोपसथासिद्धिः असत्तेति चोद्विषयस्य
न फलसंभवेऽधिकाराप्रत्यक्षस्य तद्व्याप्यत्वं तदेव नाह प्रसन्निकर्षाभावात् एवमनुपलब्धिहृदयप्रमाणास्याविसत्ता
वत्तायेव प्रमाणातीत्यसंगतमिति निष्पद्यते मरुतं दूषयितुं न तमुपनयति । महस्तितादिना ॥ नेद्विषयात् ॥ नेद्वि
षयजमलौकिकसाक्षात्कारविषयः ॥ कूप्रसन्निकर्षाणां संयोगादिवचनानां सन्निकर्षाणां ॥ अभावात् अभावेऽसंभवात् ।

एम
४३

ननु तर्हि अभावग्रहानुपपत्तिरत्राह किंत्विति ईदृशप्रमाणांतरजमज्ञाने च न सन्निकर्षायेत्येति तेद्विषयमतेति भा
वः ॥ प्रमाणांतोति धर्मकल्पनांतो धर्मकल्पनायाः लघीयत्वमिति भावादननुपलब्धेः अकूप्रविज्ञातीयप्रमाणप्रतिकाराल्
कल्पनमपेक्षकूप्रप्रत्यक्षप्रमाहेतुतया विशेषगताह्यसन्निकर्षकल्पनमेव लघीयमर्थः ॥ तथा चेद्विषयो वतदुहति
भावः ॥ अमथेति सन्निकर्षकल्पनयोपपत्तावपि प्रमाणांतरा कल्पने इत्यर्थः ॥ अमथा सन्निकर्षांतरा कल्पने इत्यर्थ इत्यपि
कश्चित् । कूप्रानां संयोगादिवचनां सन्निकर्षाणां शोकेते तत्रेति प्रत्यक्ष एव प्रत्यक्षविषय एव अयं शास्त्रः ॥ तथा च ज
नसाक्षात्कारावच्छिन्नप्रतिसन्निकर्षत्वेन हेतुतया शब्दे वि सन्निकर्षकल्पनमावश्येकं । सन्निकर्षत्वं संयोगाद्यमतम
त्वमिति भावः ॥ अथ प्रत्यक्षमेतन्मावदतिशेषः ॥ तथा चोक्तं यथावग्रहाय सन्निकर्षायेभ्यसावश्यकमिति भावः ॥ ननु
शब्दे वि प्रमाणांतरापत्तेरित्यपुनः प्रतिवेदेत्तु तात्पर्यादिसंसाक्षात्काराह किं चेति । ननु व्यापाराभावे विकलायोगावच्छिन्न
कारणत्वरूपकारणत्वमुपपद्यते एव अतएव साधकतमं कारणमिति सन्निकर्षात्त आह व्यापारावदिति । निमीलनद
शायां मंधकपेव वस्तुषोपिकलायोगात्वेतत्तावत्कारणमावधाने पश्यवहितोत्तरास्योक्तार्थोपनिस्तत्वमेव फलायो

न.प्र.
४५

नाया एव कोय सन्निकर्षत्वमुपेयं। एवं च मनस्यप्युद्भूतत्वाभावप्रसङ्गोऽस्मादित्यत आह उद्भूतत्वाभावेति तिति उद्भूत
रूपाभावग्रहेति मर्थः। तथा च प्रकृतेरुपमनिवेश्यमहत्त्वं निवेशनाप्यप्रतिभावं अतः महत्त्वविशेषणान्तरात् ३ उद्भूत
त्वाभावग्रहः। कायावित्यत्र तद्गुह्यमनुष्यतो ननु महत्त्वाभावग्रहकः कः सन्निकर्षः सङ्गुणा दोषेति वा ताभावप्रसङ्गो न
परीतिः तत्रेदियसन्निकर्षमहत्त्वादिसिद्धिशेषणान्तरात्। एवमन्योऽप्यभावग्रहकः कोयः सन्निकर्षः कस्यत आह एवमस्य
त्रापीति। महत्त्वाभावग्रहासर्थः। महत्त्वाभावेऽदियसन्निकर्षोऽद्भूतत्वादिशेषणान्तरात् कोयः सन्निकर्षः। गुणा दोषेति वा ता
भावग्रहेति दियसन्निकर्षविशेषणान्तरात् कोयः सन्निकर्षः। अन्योऽप्यभावेतु शब्दोपमेतदौ दियसन्निकर्षमहत्त्वादिसिद्धिशे
षणान्तरात् कोयः सन्निकर्ष इत्यर्थः। ननु कुत्रचिदियसन्निकर्षमहत्त्वादिसिद्धिशेषणान्तरात् कुत्रचिदियसन्निकर्षविशे
षणान्तरात् कोयः सन्निकर्ष इत्यत्र किं निषाप्रकमत आह कार्यवशादिति। तत्र तत्र तज्जभावग्रहानुरीधदित्यर्थः। ननु विशा का
त्वंताभावादा नाप्रविप्रसङ्गापन्निलत्र कोय सन्निकर्षसत्वेन कोयानुपलब्धिसत्वादित्यत आह विशा कात्वंता भावसि
ति। अयोप्यत्वादिति। एतद्वैविषयस्य हेतुनया भावप्रसङ्गो योयाभावत्वेन हेतुकोपममिति॥ कापुनारंभः अयोप्य

गम
४५

प्रतियोगिकत्वापि संभवेति शास्त्रेऽस्य प्रसङ्गो दयात् अतंता भावप्रसङ्ग इति। कापुनारंभताभावे योयतेति। ननु
रमपितत्रैव बोध्यं योयमात्रेति। विशा च स्या योयत्वेन योयप्रतियोगिकत्वाभावादेव न तदभावप्रसङ्गमि
ति भावः। घटविशा कात्वंताभावकारणायमात्रेति। अतीन्द्रियावतिप्रतियोगिता कत्वमिति तदर्थः। ननु कायो ह
यस्य सायाभावप्रसङ्गा तु ययतिः। तस्यातीन्द्रियरूपाप्रतियोगिकत्वेन योयमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् एवमेतद्गु
ह्यत्वं तदंताभावप्रसङ्गापन्निलत्र कोय सन्निकर्षसत्वेन कोयानुपलब्धिसत्वादित्यत आह विशा कात्वंता भावसि
ति। अयोप्यत्वादिति। एतद्वैविषयस्य हेतुनया भावप्रसङ्गो योयाभावत्वेन हेतुकोपममिति॥ कापुनारंभः अयोप्य

योगादातं च पार्थिवमिति। व्यावृत्तिः पूर्ववत्। इन्द्रियत्वं च शब्दे ततो भूतविशेषागुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयो
गाश्रयत्वं। आत्मनसि व्याप्तिवारणाय समंततनिवेशः। शब्दरूपविशेषागुणसत्त्वाद्योत्रैः व्याप्तेः शब्दे ततोति गुणविशेषात्।
चक्षुषि तादृशस्य रूपस्य सत्त्वोत्पत्तिरिति। भूतत्वं च नीलत्वादिव्याप्यानुभूतत्वाभावरूपकृतत्वेन सत्त्वसंयोगासाधारणतया च
सुखादावप्यप्यविशेषेति। चक्षुषादेः सत्त्वात्तु गोति। कालादावपि व्याप्तेर्ज्ञानकारणोति। इन्द्रियवयवसंयोगस्यापि प्रत्यक्षका
रणतया इन्द्रियवयवेऽपि व्याप्तिवारणाय समनःसंयोगेति। श्रोत्रं लक्षयति। कर्णेति। वयवच्छिन्नमप्यपि श्रोत्रत्वापत्तेः क
र्णशक्त्युत्पत्तिरिति। नमसः श्रोत्रत्वे विवादादाह शब्दादकमिति। मनो लक्षयति। निःस्पर्शमिति। न नो वेधववादिनां प्रीमां
सकान्तामनमा दर्शयति। अत्र मां सकार इति॥ अणुत्वाभावे सित्वेऽपि न विभुत्वं सिद्धिरिति। अहं किति निःस्पर्शत्वं गुणा
देव व्याप्तिवारणं इत्येतादृशेति इत्यत्वं बुद्धौ व्याप्तिवारणं विशिष्टहेतुति। आत्मनसि व्याप्तिवारणाय आत्मत्वे सती
ति। संयोगाश्रयत्वं कालादावपि ज्ञानासमवायिकागोति। चक्षुर्मनोयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् ज्ञानकारणसंयो
गाश्रयत्वं च सुखादावपि व्याप्तिमत आह अस्मदवायति। ज्ञानासमवायिकागोनात्मनःसंयोगादेति नातिव्याप्तिः।

केचित्तु नवीनमते अदृष्टविशेषाकृष्टत्रुटेर्मनस्तेन यश्चावच्छेदकस्येव व्याप्यत्वं यश्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः
। त्रुटे विभुत्वं यश्चावच्छेदकं यत्तत्र विभुत्वा अनुमिति आह मनस्त्वं चेति। ज्ञानासमवायिकागोति। पुरुषांतरीयात्मप्रत्यक्षका
रणतया ज्ञानासमानसत्त्वावच्छिन्नप्रतिज्ञात्मनःसंयोगात्वेन हेतुतायां अनंतत्रुटीनां अवच्छेदककोटौ निवेशो रवेण
लाघवेनैकमतसः सिद्धिः न च विज्ञाताय संयोगात्वेन तस्य हेतुताय तत्र मनसो निवेशप्रवृत्तिरिति। तथापि समवायेन विज्ञा
ताय संयोगस्य विज्ञाताय संयोगसंबन्धेन मनसो वा हेतुत्वमिति विनिर्गमना विहादिति भाव इत्यहं॥ विभुत्वे मनसो विभुत्वे
। संयोगानुपपत्तेरिति। तथा चोपदर्शितानुमाने यश्चावच्छेदकसिद्धिः बाधश्चेति भावः। कर्मज्ञापकाश्चेन क्रियया श्येन
तत्त्वसंयोगः। अवयवसंयोगश्च कारणकारणसंयोगात् कारिकावयवसंयोगः। यथा हस्ततत्त्वसंयोगात् कारिकावयवसंयोग इत्यर्थः।
न च विभोमिति। मूर्तेरप्यद्वयत्वं विभुत्वं। स्पष्टत्वावच्छिन्नं प्रतिमूर्तेत्वेन कारणतया मूर्तेत्वाभावेनात्मनि न कर्मोत्पत्तिरिति भा
वः अनयो। आत्मनसोऽतः संयोगजः अवयवसंयोगजः। नानाभावादिति तिरसंयोगादाह कप्रत्यक्षमावात् अनुमान
स्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः। साधकाभावः मुक्ता बाधकमप्याह संयोगत्वावच्छेदेनेति। संयोगत्वावच्छिन्नं प्रतिद्वयत्वेन हेतु

त.प्र.
४८

वर्कप्रका
शिका

तायां तत्कार्यतावच्छेदकं जन्मसंयोगालमेव नित्यसंयोगांगीकर्त्तव्यं। कार्यमात्रं हन्ति धर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्। नान्यथा
च जन्मत्वनिवेशोऽयमेव तत्त्वोक्तोऽप्रतिफलतर्क इति भावः॥ ननु सप्रकायेन रूपं प्रतिष्ठापनाधिकारपसंबंधतावच्छेदकता
नाहेतुतया कपालांधादवपि रूपोत्पत्त्यापत्तेर्जन्मसत्त्वावच्छिन्नं प्रतिद्वयत्वेन हेतुत्ववश्यकतया संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु
त्वे मानाभाव इति न दर्शितोऽयमेव तत्त्वोक्त्या प्रयोजकं चेदमिति यद्वा नित्याहन्ति धर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वेऽतिविहातया
ह्युपयोजकं चेदमिति रूढविधुत्वसाधकमनुमानमिति यः अनुकूलतर्कभावादिभिर्भावः संयोगत्वावच्छेदेनेति संयोगत्वस्य
द्वयजन्मत्वस्याप्यत्वेन नित्यसंयोगास्वीकोतादृशानि यमश्रंगप्रसंगादिति भावः ननु तादृशानि यमेमानाभाव इत्यत आह उप
योजकं चेतीत्यग्रे लान्तर्कविचारोक्तमतिनायत्किंचिदुत्कं प्रयत्नं हेतुं हेतुविभावसुधियः सार्थसंग्रहकाः ह्येतच्च
दिधायेदपि जनः संजायते सोचिरादृष्टोऽप्यगदिवराशताधानैकदृष्टवृत्ता इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमालिक्यराजि
नीराजननीराजितपदद्वंद्वनायकागिरिश्रीराहिते श्रीकंदशर्मसिंहचितायां नायसिद्धांतमंजरीरायिकायां प्रत्यक्षखंडः स
माप्तः॥ ॥

राम
४८

अभवा म॥ विधिलिङ्॥ भवेत्॥ भवेतां॥ भवेयुः॥ भवेयः॥ भवेतुं॥ भवेत्तु॥ भवेयौ॥ भवेव
 ॥ भवे म॥ आशीर्लिङ्॥ भूयात्॥ भूयास्तां॥ भूयासुः॥ भूयाः॥ भूयास्तं॥ भूयास्तां॥
 भूयासं॥ भूयास्व॥ भूयास्म॥ लुङ्॥ अभूत्॥ अभूतां॥ अभूवन्॥ अभूः॥ अभूतं
 ॥ अभूत॥ अभूव॥ अभूव॥ अभूम॥ लृङ्॥ अभविष्यत्॥ अभविष्यतां॥ अभवि
 ष्यन्॥ अभविष्युः॥ अभविष्येत्तं॥ अभविष्येत्त॥ अभविष्यं॥ अभविष्यावा॥ अभ
 विष्याम॥ माङ्योगे॥ लुङ्॥ माभवान्॥ भूत॥ स्मिन्नेरे माङ्योगेतु लुङ् लङ् च॥
 मास्मभूत्॥ मास्मभवत्॥ एधृष्टो॥ लृट्॥ एधेते॥ एधेते॥ एधेते॥ एधेते॥ एधेते॥
 एधे॥ एधेध्वे॥ एधे॥ एधावहे॥ एधामहे॥ लिट्॥ एधांचक्रे॥ एधांचक्रते॥ एधां
 चक्रिरे॥ एधांचक्रिषे॥ एधांचक्राथो॥ एधांचक्रिक्वे॥ एधांचक्रे॥ एधांचकृवहे

रम
९

एधांचकृमहे॥ ए॥ एधांचभूव॥ ए॥ एधामासु लृट्॥ एधिता॥ एधितारौ॥ एधि
 तारु॥ एधितासे॥ एधितासाथो॥ एधिताध्वे॥ एधिताहे॥ एधितास्वहे॥ एधिता
 स्महे॥ लृट्॥ एधिष्यते॥ एधिष्येते॥ एधिष्यंते॥ एधिष्येसे॥ एधिष्येथो॥ एधिष्य
 ध्वे॥ एधिष्ये॥ एधिष्यावहे॥ एधिष्यामहे॥ लोट्॥ एधतां॥ एधेतां॥ एधंतां॥ ए
 धस्व॥ एधेथां॥ एधध्वं॥ एधौ॥ एधावहे॥ एधामहे॥ लृट्॥ एधेतां॥ एधेतां॥ एधंतां॥
 ॥ एधयाः॥ एधेयां॥ एधध्वं॥ एधौ॥ एधावहे॥ एधामहे॥ विधिलिङ्॥ एधेत्॥ ए
 धायातां॥ एधेरन्॥ एधेथाः॥ एधेयाथां॥ एधेध्वं॥ एधेथा॥ एधेवेहि॥ एधे
 महि॥ आशीर्लिङ्॥ एधिषीष्ट॥ एधिषीयास्तां॥ एधिषीरन्॥ एधिषीष्ठाः॥
 एधिषीयास्व॥ एधिषीह्वं॥ एधिषीय॥ एधिषीवहि॥ एधिषीमहि॥ लुङ्॥

दश

लेधिष्ट॥लेधिषातां॥लेधिषारि॥लेधिष्ठाः॥लेधिषायां॥लेधिदुं॥लेधिषि॥
 लेधिष्वहि॥लेधिष्वहि॥लुट्॥लेधिष्यता॥लेधिष्येतां॥लेधिष्यतां॥लेधिष्यथाः॥ले
 धिष्येतां॥लेधिष्यध्वं॥लेधिष्ये॥लेधिष्यावहि॥लेधिष्यामहि॥स्पर्धसंघर्षे॥
 स्पर्धते॥पस्पर्धे॥स्पर्धिता॥स्पर्धिष्यते॥स्पर्धतां॥अस्पर्धतां॥स्पर्धतां॥स्पर्
 धिषीष्ट॥अस्पर्धिष्ट॥अस्पर्धिष्यता॥इतिदृशककारः॥७॥७॥७॥श्री॥
 सप्ततिं सप्ततिं अस्ति प्र. सः॥ सन्ति प्रथमपुरुष असि रुः स्वमध्यमपुरु
 अस्मिन्ः समः पुरुष ॥ जायति ॥ जायतः॥ जायन्ति ॥ जायसि जाययजा
 यथ जायामि जायाव जायामः ॥ ॥ ॥ समराम श्रीराम ॥ ६ ॥ ॥ म म
 करो लि कुरु लः कुर्वति करोषु विकुरुथः कुरुषं

१०
३(B)

१०

३(B)

श्रीगणेशाय नमः॥ भूस्तोत्रं॥ उदानः परस्मैपदं॥ लुट्॥ सभवति॥ तोभवतः॥ तेभवन्ति
 ॥ चंभवसि॥ युवांभवथः॥ यूयंभवथ॥ अहंभवामि॥ आगोभवामः॥ वयंभवामः॥ वन्तमा
 नेलयावन्तमानक्रियावन्तेधातोर्लुट्स्थाता॥ परस्मैपदं॥ लुट्॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥
 बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥ बभूवुः॥
 तोरे॥ भविताः॥ भवितासि॥ भवितास्यः॥ भवितास्यः॥ भवितास्यः॥ भवितास्यः॥ भवितास्यः॥
 वितास्मः॥ लुट्॥ भविष्यति॥ भविष्यतः॥ भविष्यन्ति॥ भविष्यसि॥ भविष्यथः॥ भवि
 ष्यथ॥ भविष्यामि॥ भविष्यावः॥ भविष्यामः॥ लुट्॥ भवतु॥ भवतातु॥ भवतातु॥ भवतातु॥
 भवतु॥ भव॥ भवतातु॥ भवतं॥ भवतातु॥ भवतातु॥ भवतातु॥ भवतातु॥ भवतातु॥ भवतातु॥
 ॥ अभवतां॥ अभवनू॥ अभवामः॥ अभवतं॥ अभवत॥ अभवत॥ अभवत॥ अभवत॥

१०
३(B)

१०
३(B)